

Ф.А. Майрæмыхъуаты

***НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУЫСТ
РАЙДАЙÆН СКЪОЛАЙЫ ИРОН
АЕВЗАДЖЫ УРОКТЫ***

Монография

ISBN 978-5-6049985-6-4

9 785604 998564

Уæрæсейы Федерацийы наука æмæ уæлдæр ахуырады министрад
Цæгат Ирыстоны Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон университет

Ф.А. Майрамыхъуаты

***НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУЫСТ РАЙДАЙÆН
СКЪОЛАЙЫ ИРОН ÆВЗАДЖЫ УРОКТЫ***

МОНОГРАФИЯ

Ульяновск

Зебра

2023

УДК 373.167.1:811.221.18
ББК 81.521.323я71
М 14

Рецензент:

Бирагова Иза Ивановна, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии ГБОУ ДПО «Северо-Осетинский республиканский институт повышения квалификации работников образования».

Автор:

Майрамукаева Фатима Ахплатовна, кандидат педагогических наук, доцент, ФГБОУ ВО «Северо-Осетинский государственный университет имени К.Л. Хетагурова».

Майрамышъуаты Ф.А. Ныхасы рæзтыл куыст райдайæн скъолайы ирон æвзаджы урокты: монография. – Ульяновск: Зебра, 2023. – 48 с.

Майрамукаева Ф.А. Развитие речи на уроках осетинского языка в начальной школе: монография. – Ульяновск: Зебра, 2023. – 48 с.

В монографии представлены педагогические и психологические основы развития речи на уроках осетинского языка в начальной школе. Предлагается методика организации работы по развитию речи на уроках осетинского языка в период обучения грамоте. Особое внимание уделяется методике использования игровых технологий при обучении осетинскому языку обучающихся начальных классов. В основу монографии включены конкретные примеры и рекомендации. Наряду с практическими рекомендациями в издание включены теоретические положения, раскрывающие существующие точки зрения на организацию развития родной речи обучающихся в педагогической науке.

В издании представлен систематизированный практический материал работы автора. Задачей монографии является оказание практической помощи учителям осетинского языка и литературы, студентам психолого-педагогического факультета СОГУ имени К.Л. Хетагурова для применения на практике, а также в приобретении и освоении передовых знаний как теоретического, так и практического характера.

ISBN 978-5-6049985-6-4

© Майрамукаева Ф.А., 2023.

СÆРГÆНДТÆ

РАЗНЫХАС	4
1. НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ ТЕОРЕТИКОН БЫНДУРТÆ	6
1.1. Ныхасы рæзтыл кусыны психологон-педагогон бындуртæ	7
1.2. Ныхасы рæзтыл кусыны методикон бындуртæ абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг	10
2. НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ УАВÆРТÆ АБЕТÆ АХУЫР КÆНЫНЫ РÆСТÆГ	16
2.1. Ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ 1-æм къласы ирон æвзаджы программæйы	16
2.2. Ныхасы рæзтыл кусыны уавæртæ «Абеты» чиныджы	18
2.3. Ныхасы рæзтыл куыст абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны урокты	20
3. НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ МЕТОДИКÆ АБЕТÆ АХУЫР КÆНЫНЫ РÆСТÆГ ÆМÆ ЭКСПЕРИМЕНТАЛОН ФÆЛТÆРÆНТÆ	23
3.1. Ныхасы рæзтыл кусыны сæйраг принциптæ	23
3.2. Дидактикон хъæзтыты нысаниуæг ныхасы рæзтыл куысты	24
3.3. Ныхасы рæзтыл кусыны мадзæлттæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг	30
3.4. Ныхасы-тематикон уроктæ куыд скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусыны мадзал абетæ ахуыр кæныны рæстæг	40
ХАТДЗÆГТÆ	45
ЛИТЕРАТУРÆ	46

РАЗНЫХАС

Райдайæн скъолайы мадæлон æвзаг ахуыр кæныны сæйрагдæр хæстæй иу у скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст. Ныхасы рæзтыл куысты нысаниуæг уæлдай бæрзонд æмæ ахадгæ у абетæ ахуыр кæныны рæстæг. Ацы афон стыр фæд ныууадзы сывæллоны миддунейы, ныффидаг вайы йæ зондахасты. Уымæ гæсгæ раст системæмæ гæсгæ арæст куыст æнæмæнг фæзындзæн сæ ныхасы хæдыл.

Сусæггаг нæу, ныхасы рæзтыл куыст куыд арæст цæуы, уымæй кæй аразгæ у скъоладзауы дарддæры ахуыры хæрзхæддзинад, хъомылады æмвæзад. Ацы хатдæгмæ раджы æрцыд К.Д. Ушинский дæр. Уый нымадта: «Мадæлон æвзаг у зонындзинæдтæ райсыны æмæ сæ фæлтæртæм дарддæр адæттыны иунæг фæрæз. Ахуырдау уыцы хотыхæй пайда кæнынмæ куы нæ арæхса, уæд ын тынг зын уыдзæн дарддæр ахуыр кæнын».

Цæмæй 1-аг къласы ахуырадон-хъомыладон куыст иувæрсыг ма уа, уый тыххæй хъæуы кæсын æмæ фыссыны агъоммæ сывæллæтты ныхасы рæзтыл афтæ бакусын, цæмæй сын сæ алыварсы царды хуымæтæгдæр фæзындтæ бæстондæр раргом уой. Уымæй уæлдай ма архайын хъæуы, сывæллæтты ахуырмаæ разæнгард чи кæны, ахæм хъомыладон куыстытæ фылдæр кæныныл.

Фæлæ практикæ куыд æвдисы, афтæмæй ирон æвзаджы урокты абетæ ахуыр кæныны рæстæг ныхасы рæзтыл куысты уавæртæ иууыл хæрзхæд не сты: не 'ххæст кæнынц сæ размæ æвæрд коммуникативон нысанта. Уымæ гæсгæ райдайæн скъолайы ахуырдаутæн магуыр у сæ дзырдурат, нæ арæхсынц хи хъуыдытæ æргом кæнынмæ, нæ зонынц искæй хъуыдытæ фæлхат кæнын.

Методикæйы скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст фæрæвдздæр кæнынæн амонинц алыхуызон дидактикон хъæзтытæ, ныхасы-тематикон уроктæ, текст æвзарын æмæ хи текст аразынимæ баст фæлтæрæнтæ.

Ацы фарстамæ райдайæн скъолайы фаг хъусдард кæй нæ цæуы, уымæй бацамонæн ис ахуырдауты баст ныхасы лæмæгъдзинæдтæ дæр. Кæцы фæнды грамматикон æрмæгыл кусгæйæ дæр, абетæ ахуыр кæныны рæстæг та мыр æмæ дамгъæ амонгæйæ, дзырд æмæ хъуыдыйады æмбарынадыл кусгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ сывæллæтты 'ргом здаха тексты, ома баст ныхасы мидæг ын цы ахадындынад ис, уымæ. Æрмæст уæд банкъардзæн ахуырдау æвзаг æмæ ныхасы иудзинад, сæ бастдзинад.

Ныхасы арæст, тексты амады сусæгдзинæдтæ хъуамæ 'взаджы урокты иртæстгонд цæуой бæлвырд системæмæ гæсгæ. Урокæй-урокмæ дзурын хъæуы хъуыдыйæдты бастдзинады мадзæлттыл тексты мидæг, тексты хайтты дихдзинадыл, текст аивгæнæн мадзæлттыл, сæ функционалон нысаниуæгыл.

Ныхасы рæзтыл куыст хъуамæ арæзт цæуа бæлвырд системæмæ гæсгæ: пайда кæнын хъæуы, куыд цæттæ тексты бындурыл æххæстгæнинаг аналитикон фæлтæрæнтæй, афтæ ахуырдауытæ хи текст аразыныл чи 'фтауы, ахæмтæй дæр.

Скъоладзауты баст ныхасы рæзтыл куыст æххæст кæнын хъæуы суанг абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг, цæмæй сæ мадæлон æвзаджы тыххæй фыццаг зонындзинæдтæ исгæйæ, фæфиппайой йæ арæзты 'гъдауттæ, фæцалх уой сæ хъуыдытæ раст æмæ аивæй æргом кæныныл.

Абетæ ахуыр кæныны рæстæг ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ хаст æрцыдысты ирон æвзаг æмæ литературæйы ног программæтæм, афтæмæй та сыл бæстон бакусынæн фаг мадзæлттæ арæзт нæма 'рцыд.

Ранымад уавæртæ амонынц дипломон куысты актуалондзинад, йæ нысаниуæг 6-7 аздыд скъоладзауты ныхасы рæзтыл бакусынæн.

Темæйыл кусгæйæ, нæ размæ æвæрдтам ахæм хæстæ:

- æрдзурын ныхасы рæзтыл кусыны наукон-методикон бындуртыл;
- сбæрæг кæнын дзургæ æмæ фысгæ ныхасыл кусыны уавæртæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг;
- бацæттæ кæнын, æвзаджы урокты ныхасы рæзтыл бакусынæн æххуыс чи фæуыдзæн, ахæм фæлтæрæнты системæ, бавзарын æй эксперименталон æгъдауæй.

1. НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ ТЕОРЕТИКОН БЫНДУРТÆ

1.1. Ныхасы рæзтыл кусыны психологон-педагогон бындуртæ

Термин «н ы х а с» æвзæрст цæуы цалдæр хуызы, у цалдæр предметы (наукайы) æмбарынад: фембæлæн ыл ис лингвистикон, психологион (психолингвистикон) методикон литературæйы.

Лингвисттæ «ныхас» æвзарынц æвзаджы теорийы фарстатимæ æмбастæй. Уыдонæн æвзаг у «материалон иуæгты системæ, адамаен сæ кæрæдзиимæ ныхас кæныны хотых; ныхас та – æвзаджы æрмæгæй йæ æгъдауттæм гæсгæ арæзт фæзынд, ис ын бæлвырд мидис, æвдисы æнкъарæнтæ, хъуыдытæ, зæрдæйы сагъæстæ æмæ бæллицтæ æмæ а.д. ...» (Головин В.Б.). Уымæ «ныхас æмæ «æвзаг» ныхмæвæрд нæ цæуынц. Ныхас у, «æвзаг цæй фæрцы цæры æмæ рæзы, уыцы мадзал».

Ацы хъуыдыйæн ис стыр методикон ахадындзинад. «Æвзаг» æмæ «ныхас» сты æнгом баст æмбарынадтæ. Æвзагзонынадыл æнцой кæнгæйæ, методикæ иртасы æвзаджы системон ивддзинадтæ, йæ иуæгты функционалон нысаниуæг, æвзаджы авналæнты тых.

Психологтæ æмæ психолингвисттæ ныхас æвзарынц куыд адæймаджы архæйдтыты хицæн хуыз, хъуыдыты равзæрды æмæ сæ раргом кæныны форма. А.А. Леонтьевмæ гæсгæ ныхас у мидхъуыдыты рахызт дзургæ кæнæ фысгæ ныхасмæ. Психологи ныхас ахуыр кæны куыд психологион фæзынд, йæ къабаз. Психологтæ сæ хъус фылдæр дарынц мидныхас æмæ æддаг ныхасы фарстатæм, сæ бастдзинадмæ; иртасынц ныхасы дзургæ æмæ фысгæ хуызтæ, адæймаджы ныхасы хицæндзинадтæ, ныхас æмæ хъуыдыты бастдзинады фарстатæ æмæ а.д.

«Ныхас» куыд ахуырадон предмет, йæ нысаниуæг æмæ ахадындзинад иртасынц æрмæст методисттæ. Термин «н ы х а с ы р æ з т» дæр æнгом баст у методикон иртæстытимæ. Кæд психологтæ дæр пайда кæнынц ацы терминай, уæддæр ын уыдон æвзарынц æрмæст йæ райрæзты этаптæ, æвзаджы фарстатыл кусæг методисттæ та ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæм касынц ахуырадон-методикон цæстæй. Термин «ныхасы рæзт» иртæстгонд цæуы педагогикайы дæр, уымæн æмæ комкоммæ баст у ахуырадон-хъомыладон куыстимæ.

Æвзаджы методикæ иртасæг ахуыргæндтæ сбæрæг кæнынц, скъоладзаутæ æвзаг ахуыр кæнгæйæ цы къуылымпытыл æмбæлынц, уыдон, сæ аиуварсгæныны мадзæлттæ, скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст фæрæвдздæр кæныны мадзæлттæ. Лингвистикæ æмæ психологийыл æнцой кæнгæйæ, методисттæ кæнынц хатдзæг: ц æ у ы л æ м æ к у ы д ахуыр кæнын хъæуы сывæллæттæ, цæмæй раст, аив æмæ мидисджын ныхас кæныныл фæцалх уой, уый тыххæй. Методикæ иртасы, н ы х а с

ы р æ з т ы л к у ы с т к у ы д а р а з ы н х ъ æ у ы, ома ахуыргæнæджы куыст куыд хъуамæ арæзт уа, цæмæй рæза скъоладзауты дзургæ æмæ фысгæ ныхас.

Н ы х а с ы р æ з т ы л к у ы с т мадæлон æвзаджы урокты баст у, ахуыргæнæг скъолайы æвзаджы программæ (грамматикæ, дзырдарæзт, лексикæ, растфыссынад æмæ а.д.) амонгæйæ цы сæрмагонд куыст кæны, уымæ. Ныхасы рæзтыл куыст æвзаджы урочы арæзт у скъоладзауты æвзаджы нормæтимæ (растдзурынады, лексикон, морфологион, синтаксисон) зонгæ кæнынмæ, ахуырдауты дзургæ æмæ фысгæ ныхас аразгæйæ хи хъуыдытæ æргом кæныныл ахуыр кæнынмæ; ныхасы нысан, йæ мидис æмæ ныхас кæимæ цæуы, уый хынцгæйæ, æвзаджы мадзæлттæй раст пайда кæнын зоннынмæ.

Скъоладзауты ныхасы рæзтыл бакусынæн раргом кæнын хъæуы канд æвзаджы арæзты сусæгдзинæдтæ нæ, фæлæ уыцы иуæгтæй ныхасы мидæг пайдагонд кæд æмæ цавæр уавæрты цæуы, уый дæр. Иумæйагæй зонын хъæуы ныхасы архæйдтыты теоретикон бындуртæ, ныхасы райрæзты фарстатæ дæр. Æппæт ацы фæзилаентыл дæр дзуры **психоллингвистикæ**.

Райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл ахадгæдæрæй бакусынæн æнæмæнг зонын хъæуы ныхас аразыны психофизиологон бындуртæ. Куыд бафиппайдтам, афтæмæй нырыккон лингвистикæйы ацы фарста у тынг актуалон. Методикæ æмæ психоллингвистикæйы бирæ ахуыргæндтæ (Л.С. Выготский, Н.И. Жинкин, И.А. Зимняя, А.А. Леонтьев, А.Р. Лурия, М.Р. Львов æмæ а.д.) архайдтой æмæ архайынц скъолайы ахуыртæ фæраевдздæр кæнынæн, сабийы йæ мадæлон кæнæ дыккаг æвзаг базоннынмæ цыбæл кæнынмæ ахадгæдæр чи у, ахæм мадзæлттæ бацагурыныл. Кæцы фæнды æвзаджы методикæйæн дæр та йæ ратæдзæн, йæ бындур у психоллингвистикæ. Стыр æххуыс сты ахуыргæндты хъуыдытæ, сæ хатдзæгтæ скъолайы ахуыртæ фæахадгæдæр кæнынæн.

Цæмæн ма хъæуы сабийы мадæлон æвзагыл ахуыр кæнын, кæд æмæ скъоламæ бацæуыны агъоммæ дæр йæ хъуыдытæ зæгъынмæ фæарæхсы, уæд? Ацы фарстайæн ахуыргæндтæй биноныгдæр дзуапп радта зындгонд уырыссаг психоллингвист Л.С. Выготский. Ахуыргондмæ гæсгæ, саби æцæгæй дæр скъоламæ бацæуыны размæ фæарæхсы дзурынмæ. Уый йæхимæ айсы, йæ алыварс цы хистæртæ ис, уыдоны ныхас. Ныхасы фæрцы йын хистæртæ бацамонынц царды хуымæтæгдæр æмбарынадтæ. Фæлæ зæрдылдаринаг у Л.С. Выготскийы ахæм хатдзæг: «Саби скъоламæ бацæуыны размæ йæ мадæлон æвзаг базоны æрмæст интуитивон æгъдауæй. Уый йын банкъары йæ ад, йæ хицæндзинæдтæ, йе структурон фæзилаентæ. Фæлæ æппæт ацы зонындзинæдтæ райсы æмæ сæ фæпайда кæны механикон æгъдауæй, ома æнæ 'взаргæйæ, сæ арæзты сусæгдзинæдтæм хъус нæ даргæйæ. Скъолайы та фæцалх вæййы мадæлон æвзаджы иуæгтæй æмбаргæйæ пайда кæныныл». Ацы хатдзæг комкоммæ баст у

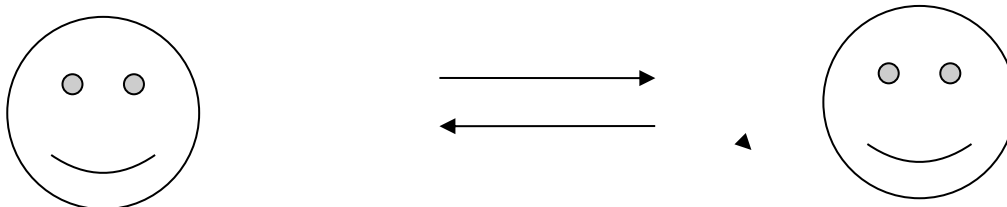

ныхасы рæзтыл кусыны методикаимæ, скъолайы ахуыргæнджытæн у зæрдылдаринаг.

Æрхъуыдыйаг у, нырыккон методикайы ныхас адæймаджы архайдыл нымад кæй у, уый. Кæцы фæнды архайдæн дæр ис бæлвырд нысан, йæ райдайæн баст цæимæ у, ахæм аххосæгтæ. Ома, адæймаг хуымæтæджы нæ бавналы цавæрфæнды куыст æххæст кæнынмæ, йæ баххæст кæнынмæ йæ сразæнгард кæнынц царды уавæртæ, уыдон æй фæцагайынц, базмæлын кæнынц. Бæлвырд нысан равзаргæйæ, адæймаг фæтырны йæ сæххæст кæнынмæ, фæхъуыды кæны, куыд æмæ йæ цæмæй сæххæст кæндзæн, ууыл.

Афтæ у ныхас кæныны хъуыддаг дæр. Ныхас кæнынмæ дæр, куыд кæцыфæнды архайд сæххæст кæнынмæ, скъоладзауы хъæуы сразæнгард кæнын. Фæцагайын ын хъæуы йæ хъуыдытæ, йæ 'нкъарæнтæ, раздахын æй хъæуы ныхасы темæмæ, хъуамæ йын уый суа цымыдисон, бафтауа йæ хъуыдытыл. Скъоладзауы хъуыдыты хал арæхстджынай сбæттын фæхъæуы ныхасы темæ æмæ сæйраг хъуыдымæ.

Куыд бафиппайдтам, афтæмæй ныхас кæнын нырыккон методикайы нымад у дыууæрдæм арæзт архайдыл. Нымады цæуынц, ныхас кæмæй цæуы, (дзурæг), æмæ ныхас кæмæ арæзт у (хъусæг), уыцы субъекттæ. Афтæмæй ныхас нымад у дывæрдыг процессыл. Равдисæн æй ис ахæм схемæйы хуызы:

Цæмæй ныхасы рæзтыл куыст ахадгæдæр уа, уый тыххæй скъоладзауты ахуыр кæнын хъæуы канд хи ныхас аразын нæ, фæлæ ма искæйы ныхасмæ хъусын, раст æй æнкъарын.

Урочы ныхасы рæзтыл кусгæйæ, æргом здахын хъæуы **ныхасы уавæр** аразынмæ. Ныхасы уавæр саразын фæхъæуы ныхасы темæмæ гæсгæ. Ома, ныхас цы темæйыл цæуы, уый раргом кæнынæн ахуыргæнæджы хæуы темæимæ баст дидактикон æрмæг бацæттæ кæнын, темæйы алыварс афтæ бакусын, цæмæй скъоладзау разæнгардгонд цæуа ныхасы архайынмæ. Скъоладзауæн цымыдисон куы уа ныхасы темæ, куы йын фæцагайа йæ зæрдæ, уæд æй бафæнддзæн темæйы бындурыл хи хъуыдытæ раргом кæнын дæр. Ам зæрдыл дарын хъæуы, цардæгас уавæрты адæймаг хуымæтæджы кæй нæ фæдзуры, йæ ныхасæн æнæмæнг кæй вæййы амидингæнджытæ (мотивтæ).

Ахуыртæ æдзых не 'рцæуынц арæзт цардæгас нывты бындурыл, скъоладзау нæ вæййы хуымæтæг коммуникативон уавæры, æмæ йæм нæ сæвзæры барвæндонæй ныхасы архайынмæ тырнындзинад.

Ныхасы фæрцы адæймаг фергом кæны йæхи кæнæ æндæр искæйы хъуыдытæ, æнкъарæнтæ (йæхæдæг куы фæдзуры, уæд), базонгæ вæййы искæйы хъуыдытæ, æнкъарæнтимæ (искæй ныхасмæ куы фæхъусы, уæд). Афтамæй, ныхас цæмæн, цæй тыххæй арæзт цæуы, уыцы аххосаг у **хъуыды**. Ныхасы архайды **мадзалыл** нымад у æвзаг, - ныхас уый фæрцы æргомгонд цæуы. Адæймаг йæ мидхъуыды раргом кæны иу кæнæ цалдæр хъуыдыйадæй (дзырд æмæ дзырdbастæн дæр ам вæййы æххæст хъуыдыйады функцитæ), æнгом баст текстæй, кæцытæ нымад сты ныхасы архайды **фæстиуджытыл**, йæ нысаныл.

Хъуыдытæ æргом кæнынæн æмæ искæй ныхас æмбарынæн хорз зонын хъæуы æвзаджы иуæгтæ, сæ структурон арæзт. Фæлæ æвзаджы иуæгтæ хорз зонын фаг нæу, ныхасгæнæг сæ хъуамæ арæхса ныхасы уавæртæм гæсгæ раст пайда кæнынмæ, ома хорз зонгæ уа сæ функционалон нысаниуæг, сæ ахадындзинадимæ. Цыбыр дзырдæй, **æвзаг æмæ ныхас сты æнгом баст**. Æвзаджы иуæгтæ скъоладзауæн амонын хъæуы, ныхасы мидæг сæ кæм, куыд æмæ цавæр уавæрты пайда кæнын хъæуы, ууыл дзургæйæ.

Уымæй уæлдай ма сывæллоны фæцалх кæнын хъæуы канд хи ныхасмæ нæ, фæлæ ма йæ дзурæг æмбалы ныхасмæ дæр хъус дарыныл, хи æмæ искæй ныхасы рæдыдтытæ иртасыныл, сæ раст кæныныл.

Райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл куысты теоретикон бындуртæ равзаргæйæ скæнæн ис ахæм хатдзæг:

1) мадæлон æвзаджы урочы иудадзыгдæр аразын хъæуы, сабиты ныхас кæнынмæ разæнгард чи кæны, ахæм уавæртæ;

2) ныхасы рæзтыл куыстытæн аразын хъæуы цардæгас бындуртæ. Скъоладзау хъуамæ æнкъара йæ ныхасы ахадындзинад: кæмæ йын арæзт у, чи йæм хъусы, кæй хъæуы;

3) ныхасы рæзтыл куыст цæмæй ахадгæдæр уа, уый тыххæй:

а) парахатдæр кæнын хъæуы скъоладзауты дунеæмбарынад, рæзын сæм кæнын цымыдисдзинад, фæцалх сæ кæнын сæ алыварсы цардмæ цæст дарыныл;

æ) райдайæн скъолайы ахуырдаутæн æвзаджы иуæгтæ амонын хъæуы сæ функционалон нысаниуæгмæ хъус даргæйæ, æвзаджы иуæгтæй ныхасы уавæртæм гæсгæ раст пайда кæнын куыд хъæуы, уый æвдисгæйæ.

Ранымад хатдзæгтæ сты райдайæн скъолайы ныхасы рæзтыл куысты бындуртæ, суанг абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæнгæйæ, уый фæстæ та æвзаджы грамматикон темæтыл кусгæйæ æнæмæнг зæрдыл дарын кæй хъæуы, ахæмтæ.

1.2. Ныхасы рæзтыл кусыны методикон бындуртæ абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг

Скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ ахадгæ кæй сты, ууыл дзурынц бирæ методисттæ. Суанг XIX æнусы кæрон æмæ XX æнусы райдайæны уырыссаг методисттæн сæ раззагдæртæ иууылдæр хуыздæрыл нымадтой сывæллонаен æппæты фыццагдæр йæ ныхасы рæзтыл бакусын.

Зындгонд ахуыргонд-педагог К.Д. Ушинский сывæллонаен йæ хъуыдыкæнынад рæзынимæ æнгом баста йæ ныхасыл куыст дæр. Ахуыргонды хъуыдытæ актуалон сты абоны методикайы дæр. «Скъолайы ахуырты сæйрагдæрыл нымайын хъæуы сывæллоны зонд, йæ хъуыдыкæнынад рæзын кæнын, уымæ баст сты дзургæ æмæ фысгæйæ хи хъуыдытæ æргом кæнынмæ арæхсын, ахуыр кæнынмæ бæллын æмæ удыхъæды сыгъдæгдзинадыл куыст», - фыста К.Д. Ушинский.

Сусæггаг нæу, ныхасы рæзтыл куыст куыд арæзт цæуы, уымæй кæй аразгæ у скъоладзауы дарддæры ахуыры хæрзхъæддзинад, хъомылады æмвæзад. Ацы хатдзæгмæ раджы æрцыд К.Д. Ушинский дæр. Уый нымадта: «Мадаelon æвзаг у зонындзинæдтæ райсыны æмæ сæ фæлтæртæм дарддæр адæттыны иунæг фæрæз. Ахуырдау уыцы хотыхæй пайда кæнынммæ куы нæ арæхса, уæд ын тынг зын уыдзæн дарддæр ахуыр кæнын».

К.Д. Ушинский иумæйагæй дæр стыр хæсыл нымадта мадаelon æвзаг хъахъхъæнын. Йæ педагогон куыстытæй иуы мадаelon æвзаджы нысаниуæгыл дзургæйæ фыста: «Цалынмæ адамон æвзагыл адам дзурынхъом уой, уæдмæ цæрдзысты адам. Æмæ адамæн сæ фыдæлтæй, æнакæрон бирæ фæлтæртæй чи баззад, уыцы бынтæ, уыцы исбон (ома æвзаг) айсынай æвирхъаудæр тыхми нæй. Адаммæ цыдæриддæр ис, уый сын байс – уæддæр та сæ ногæй раздахдзысты, фæлæ сын байс се 'взаг æмæ йæ ногæй нал сараздзысты». Æмæ ма ноджыдæр: «Адамæн се 'взаг куы фесæфа, уæд сæхæдæг дæр нал уыдзысты». Номдзыд уырыссаг педагогы хъуыдытæ зæрдылдаринаг сты абоны фæлтæртæн, уæлдай æххæстгæнинаг – ныййарджытæн æмæ ахуыргæнджытæн, сывæллоны зæрдæмæ мадаelon æвзаджы ад чи хæццæ кæны, уыдонæн.

Сывæллон дзургæйæ хъуамæ зынай ма агура дзырдтæ кæрæдзиуыл бæттынæн, ма тыхса, иу дзырд æй иннаемæй ивын куы бахъæуа, уæд уымæй. Цыбырдзырдæй, алы хъуыдыйæн дæр йæ аккаг дзырд ссарын æнцонай фæраза.

Нырыккон скъолайы дæр стыр ахадындинæд ис ныхасы рæзтыл куыстæн. Кæд æмæ райдайæн скъолайы 2-4 кълаесты дæр æвзаджы æрмаг амонгæйæ æгъгъæд не сты, ныхасы рæзтæн дзы цы мадзæлттæ вæййы, уыдон, уæд 1-аг къласы та кæсын æмæ фыссын базоныныл ис бирæ фыдæбон, ацы куыст ахсы дæргъвæтин рæстæг, æмæ ныхасы рæзтыл архайд аууоны аззайы.

Цæмæй 1-аг къласы ахуырадон-хъомыладон куыст иувæрсыг ма уа, уый тыххæй хъæуы кæсын æмæ фыссыны агъоммæ сывæллæтты ныхасы рæзтыл афтæ бакусын, цæмæй сын сæ алыварсы царды хуымæтæгдæр фæзындтæ бæстондæр раргом уой. Уымæй уæлдай ма архайын хъæуы, сывæллæтты ахуырмаæ разæнгард чи кæны, ахæм хъомыладон куыстытæ фылдæр кæныныл.

XX æнусы скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл кусыны фарстамæ стыр æвæраен бахастой зындгонд уырыссаг методисттæ Л.П. Федоренко, М.Л. Львов, Т.Г. Рамзаева, Т.А. Лодыженская, М.С. Соловейчик æмæ иннæтæ.

Ирон æвзаг амоныны методикæйы ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг иртæстгонд æрцыдысты Гуыриаты Меретханы æмæ Калоты Риммæйы куыстыты, фæстаг рæстæг ацы проблемæйы фæдыл фæзындысты Дзампаты Ларисæй, Моурауты Маринæйы æмæ Майрæмыхъуаты Фатимæйы иртæстытæ.

Фæлæ райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл куысты сæйрагдæр нысантаæ бæрæггонд æрцыдысты суанг XIX-XX æнусты (Ф.И. Буслаев, К.Д. Ушинский) æмæ абоны онг дæр ма нæ фесæфтæй сæ ахадындзинад.

Фыццаг нысан – скъоладзауы удыхъæд, йæ миддуне райрæзыныл кусын, мадæлон æвзагмæ (ныхасмæ) уарзондзинад гуырын кæнын.

Дыккаг нысан – скъоладзауы алыхуызон ныхасы уавæрты архайынмæ разæнгард кæнын.

Æртыккаг нысан – ахуырдауы æвзаджы иуæгтæй арæхстджынæй пайда кæныныл фæцалх кæнын: дзурын, хъусын, кæсын, фыссын; базонгæ йæ кæнын æвзаджы каллиграфи æмæ орфоэпийы, орфографи æмæ пунктуацийы æгъдæуттимæ; сфæлтæрын æй, хъуыды раргом кæнынаг цы дзырд хъæуы, уый раст æмæ тагъд ссарыныл, хи раныхас логикон æмæ композицион æгъдауæй раст аразыныл.

Цыппæрæм нысан – сывæллæтты базонгæ кæнын, сæ мадæлон æвзагыл фыст фольклорон æмæ аив литературон уацмыстимæ, сæ аивадон мадзæлттимæ.

Фæндзæм нысан – скъоладзауты фæцалх кæнын æвзаджы авналæнтæй хибарæй пайда кæныныл; хи ныхасы хæрзхъæддзинадыл кусыныл, фæаивдæр, фæхъæздыгдæр æй кæныныл.

Ранымæд нысантаæ сты æнгом баст, иумæйагæй æххæстгæнинаг. Зæрдылдаринаг сты канд программæтæ æмæ чингуыты автортæн нæ, фæлæ алы ахуыргæнæгæн дæр.

1-аг къласы ныхасы рæзтыл кусыны хæстæ ранымæд нысантагæсгæ рахицæнгæнаг ис афтæ:

1) ахуырмаæ цы сывæллæттæ æрбацыд, уыдоны ныхасы рæдыдтытыл куыст, сæ раст кæныныл архайд;

2) сывæллæтты ныхасы рæзтыл дарддæр кусын.

Фыццаг хәсмә гәсгә куыст арәзт у:

- мыртә раст дзурын фәцалх кәнынмә,
- сывәлләтты дзырдуат сбәрәг кәнынмә,
- скъоладзаутә хъуыдыйәдтә аразынмә куыд арәхсынц, уый раиртасынмә,
- фыццагкъласонты ныхасы архайынмә разәнгард кәнынмә.

Скъоладзауты мыртә раст дзурыныл фәцалх кәнынаен ахуырты рәстәг пайдагонд цәуы алыхуызон тагъддзуринагтәй, фонетикон зарядкәтәй, мырфәзмәнтәй әмә а.д. Дзырdbәстытә әмә хъуыдыйәдтә раст дзурын ахуыр кәнынаен хорз әххуыс сты цәсгәмттәм гәсгә хъәзтытә. Ныхасы темпыл бакусынаен пайдагонд цәуы тагъддзуринагтәй, ныхас кәнгәйә раст уләфын фәцалх кәнынаен – мыртә зарын, ивазын (әндах ивазәгау); хъәләс бәрзонддәр (бәзджындәр) кәнынаен – мырфәзмәнтә (науы гудок, цәрәгойты уаст, поезды уынаер әмә а.д.); фонематикон хъусынад райрәзынаен – дидактикон хъәзтытә «Базон, цавәр мыр у», «Хъәугә мыримә дзырд ссар», әмә әнд.; ныхасы аивдзинадыл бакусынаен – къласы чысыл әмдзәвгәтә ахуыр кәнын (ахуыргәнаәджы аив кастмә гәсгә).

Сывәлләтты дзырдуат, йә бәрц әмә хәрзхъәддзинад бәрәггонд цәуы ахәм мадзәлтты фәрцы: хъуыдыйады иннә дзырдтәм гәсгә хъәугә дзырд ссарын (*Цәй, цәуыл ыл дзурәм дард, ис нә нецы мидәг ... (арт).*); номдартә әмә номивджытә кәрәдзиуыл бәтгәйә дзырdbәстытә аразын (*Кәй чиныг у? Мә чиныг*); миногонтәй ныхасы мидәг пайда кәнын (*Цәмәй арәзт у предмет? Хъәдын кърандас*). Дзырдуаты хъәздыгдзинад сбәрәг кәнынаен әххуыс сты алыхуызон беседәтә, нывмә гәсгә куыстытә (*Предмет цәмәен хъәуы? Цавәр у? Цәмәй конд у? Чи йә скодта?*); сывәлләттәен сәхи әмә сә бинонты царды уагимә баст беседәтә.

Скъоладзаутә хъуыдыйәдтә аразынмә куыд арәхсынц, уый раиртасынаен амынд цәуынц хәсләвәрдтә: бакаст текст (аргъау, радзырд) хи ныхәстәй радзурын, темәтә «Мә бинонтә», «Мә уарзон хъазән», «Нә хәдзар» әмә әнд. гәсгә хи хъуыдытә радзурын.

Фыццагкъласонты ныхасы архайынмә разәнгард кәнынаен амынд цәуынц ахәм мадзәлттә: скъоладзауты ахуыр кәнын ныхасмә хъусын (ахуыргәнаәджы фарст сфәлхат кәнын, дзырд уәнгтыл дих кәнын (алы уәнджы кәрон дәр әмдзәгъд кәнын); тагъддзуринаг, әмдзәвгә, кәнә 2-4 хъуыдыйадәй арәзт прозаикон текст иумә дзурын. Ахуыргәнаәджы кәнә әмбалы ныхасмә ләмбынагдәр хъусыныл ахуыр кәнынц хәсләвәрдтә: зәгъ, кәцы дзырд у даргъдәр *калм* әви *уаллон*; цы ис иумәйагәй дзырдтәм *уидыг* – *хъәрмхуыпп*, *уырыды* – *цәхәрадон*; фарстон хъуыдыйадыл әнцой кәнгәйә, дзуапп бацәттә кәнын.

Д ы к к а г х æ с – фыццагкъласонты ныхасы рæзтыл дарддæр кусын – æххæстгонд цæуы кæсын-фыссын ахуыр кæнгæйæ.

Методикайы *раст арæзт ныхасыл нымæд у*, мидисджын, хъуыдытæ логикон æгъдауæй баст кæм сты, бæлвырддзинад кæм ис, ахæм. Ранымæд миниуджытæ сты ныхасы размæ цы домæнтæ æвæрынц, уыдон. Бæлвырдгонд сты, *ныхас кæнынæн цы уавæртæ аразын хъæуы*, уыдон дæр: ныхас цæуыл цæудзæн, уыцы æрмæг хорз зонын; ныхасы архайынмæ фæндондзинад; æвзæджы мадзæлттæй пайда кæнынмæ арæхсын.

Цæмæй 1-аг къласы скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст ахадгæдæр уа, уый тыххæй æнæмæнг æххæстгæнинаг сты ахæм домæнтæ:

1. Ныхасы рæзтыл кусыны урок цæттæ кæнгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ сбæлвырд кæна, урочы ныхас цæуыл цæудзæн, ома, цæимæ базонгæ уыдзысты ахуырдаутæ, цавæр арæхстдзинæдтыл хъуамæ фæцалх уой практикон æгъдауæй. Ацы нысан амоны урочы композицион арæзт: йæ хæйттæ, хæйтты 'хсæн бастдзинад; цавæр æрмæгæй пайдагонд цæудзæн урочы; цавæр методикон мадзæлттæй, куысты хуызтæй амынд цæудзæн æрмæг; цавæр дзуæппытæ хъуамæ раттой скъоладзаутæ.

Урок цæттæ кæнгæйæ, ахуыргæнæг бæлвырд нысантаæ æвæры куыд йæхи, афтæ сывæллæтты размæ дæр.

2. Скъоладзауты ныхас фæхъæздыгдæр кæнынæн æмæ ма ноджыдæр урочы бацæттæгæнæн рæстæгæй хуыздæр спайда кæнынæн æххæстгæнæн ис алыхуызон цымыдисон куысты хуызтæ:

- ранымайын, сæ нысаниуæг æмхуызон (ныхмæвæрд) кæмæн у, ахæм дзырдтæ;

- дзырдты 'хсæн ссарын уæлдай дзырд; зæгъын, цæмæн у уæлдай;

- дамгъæтæ айвын, цæмæй сæ ног дзырд рауайа;

- бацамонын дзырды нысаниуæг (дамгъæтæй иу баивгæйæ: *баз – хъаз*);

- зæгъын, цавæр нысаниуæджы фæпайда кæнæм сæ растфыссынад æмхуызон кæмæн у, ахæм дзырдтæй (омонимтæй), зæгъæм: *хид – Лæппуйæн йæ хид кæлы; Доны сæрты сарæзтой хид; сис– Нæ сыхæгты сис афаз; Хъазы сис доны аззад; Хорздзинад зæххыл ис, – æргуыбыр æм кæн æмæ йæ сис.*);

- уыци-уыци базонын;

- дзырдбыд баххæст кæнын.

3. Рагацау ахъуыды кæнын урочы ныхасы рæзтыл кусыны æрмæгыл. Æрмæг хъуамæ дзуапп дæтта ахæм домæнтæн:

а) æппæт куысты хуызтæ дæр хъуамæ уой иу ныхасы темæмæ гæсгæ («Абеты» чиныджы темæтæ – «Не скъола», «Нæ кълас», «Хæдзарон мæргътæ», «Хъæддаг сырдатæ» æмæ а.д.;

æ) алы урочы дæр скъоладзаутæ хъуамæ базонгæ уой 1-5 ног дзырдимæ. Урокмæ сæ æрбахæссы Зондаби, кæнæ та хинæйдзаг Сырдон, бацамонын сæ фæхъæуы синонимтæ кæнæ антонимты фæрцы, хъуыдыйады (къаннаг текст) мидаг æвæрдæй, нывмæ гæсгæ;

б) урочы пайдагонд цæуа æмбисæндтæ æмæ загъдаутæй – ирон ныхас аивгæнæн мадзæлттæй – æххуыс сты куыд ныхасы рæзтæн, афтæ хъомыладон куыстæн дæр. Спайдагæнæн ис базырджын ныхæстæй дæр;

в) урочы хъуамæ æмбæлой, скъоладзауты этикетон ныхасимæ чи зонгæ кæны, сæ хъомыладон нысаниуæг бæрзонд кæмæн у, ахæм дзырдтæ, дзырdbæстытæ æмæ хъуыдыйæдтæй (*бахатыр кæн, дæ хорзæхæй, бузныг, æмæ а.д.*);

г) урокмæ æрбахæссын хъæуы, скъоладзауты диалогон ныхас аразыныл чи ахуыр кæны, ахæм куысты хуызтæ. Диалогон ныхас у баст ныхасы хуымæтæгдæр хуызыл. Диалогон ныхасыл фæцалхгæнæн мадзæлттæ сты:

- фарсты хъуыды æмбарын кæныныл куыст;
- фарстæн дзуапп бацæттæ кæнын;
- фарст раст раттыныл ахуыр кæнын;
- цæсгæмттæм гæсгæ хъазт аразын;

гъ) скъоладзауты ахуыр кæнын хи хъуыдытæ æргом кæныныл: предметон нывы æрфыст саразын, дидактикон хъæзтытæ æххæст кæнгæйæ.

Абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг стыр куыст цæуы хъуыдыйад аразыныл. Хъуыдыйадимæ баст фæлтæрæнтæ амынд цæуынц «Абеты» чиныджы дæр. Фæлæ, махмæ гæсгæ, ацы куыст хъæуы фæпарахатдæр кæнын. Хъуыдыйадыл ахадгæдæрæй бакусынаг пайдагæнæн ис ахæм куысты хуызтæй:

- хъуыдыйад фæдаргъдæр кæнын;
- хъуыдыйад кæронмæ ахæццæ кæнын;
- дзырдты рæнхъæвæрд аивын (сраст кæнын);
- хуызæгмæ гæсгæ хъуыдыйад саразын;
- фарстæн дзуапп раттын;
- хъуыдыйад фæхъæздыгдæр кæнын лæвæрд дзырдтæй æмæ а.д.

Баст ныхасы рæзтыл бакусынаг хорз æххуыс сты ахæм куысты хуызтæ:

- уæгъдибар диктант;
- текст хъуыдыйæдтыл дих кæнын, раст хъæлæсы уагæй сæ кæсын;
- æнцойгæнæн дзырдтæй пайда кæнгæйæ, радзырд саразын;
- сюжетон нывтæм гæсгæ радзырд саразын;
- текст сæйраг хъуыды сбæрæг кæнын, сæргонд ын æрхъуыды кæнын;
- текст йæ райдайæнмæ гæсгæ (кæронмæ гæсгæ, пъланмæ гæсгæ, фæрстытæм гæсгæ) баххæст кæнын;

- тексты ссарын, йæ хъуыдыимæ баст чи нæ у, ахæм хъуыдыйад (хъуыдыйæдтæ), æмæ а.д.

Абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусыны теоретикон бындуртæ равзаргæйæ, скодтам ахæм **хатдзæгтæ**:

1. Райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл ахадгæдæрæй бакусына æнæмæнг зонын хъæуы ныхас аразыны психофизиологон бындуртæ.

2. Ныхас кæнынмæ дæр, куыд кæцыфæнды архайд сæххæст кæнынмæ, скъоладзауы хъæуы сразæнгард кæнын.

3. Цæмæй 1-аг къласы ахуырадон-хъомыладон куыст иувæрсыг ма уа, уый тыххæй хъæуы кæсын æмæ фыссыны агъоммæ сывæллæтты ныхасы рæзтыл афтæ бакусын, цæмæй сын сæ алыварсы царды хуымæтæгдæр фæзындтæ бæстондæр раргом уой.

4. Фыццаг къласы ахуырдауты ныхасы рæзтыл кусыны хæстæ сты:

1) ахуырмæ цы сывæллæттæ æрбацыд, уыдоны ныхасы рæдыдтытыл куыст, сæ раст кæныныл архайд;

2) сывæллæтты ныхасы рæзтыл дарддæр кусын.

Ныхасы рæзтыл кусыны нысанта, хæстæ, амынд методикон мадзæлттæ æмæ ранымад хатдзæгтæ бындур аразынц, дарддæр нæ куысты цы практикон куысты хуызты кой цæудзæн, уыдонæн.

2. НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ УАВÆРТÆ АБЕТÆ АХУЫР КÆНЫНЫ РÆСТÆГ

2.1. Ныхасы рæзтыл кусыны фарстатæ 1-æм къласы ирон æвзаджы программæйы

Райдайæн кълæсты мадæлон æвзаг ахуыр кæныны программæ арæст у кæрæдзиуыл æнгом баст æртæ хайæ:

1. Кæсын-фыссын ахуыр кæнын, фæсурокты куыст æмæ ныхасы рæст.
2. Литературон кæсынад (къласы æмæ фæсурокты) æмæ ныхасы рæст.
3. Фонетикæ, лексикæ, грамматикæ, растфыссынад æмæ ныхасы рæст.

Куыд уынæм, афтæмæй программæйы стыр бынат ахсынц ныхасы рæзтыл куыстытæ: æххæст кæнын сæ хъæуы æвзаджы æппæт темæтæ ахуыр кæнгæйæ, литературон кæсынады фарстатæ æххæст кæнгæйæ.

Программæйы домæнтæм гæсгæ, «скъоладзауты психологон-физиологон хицæндзинæдтæ хынцгæйæ, урокты пайда кæнын хъæуы алыхуызон куыстытæй: грамматикон хъæзтытæ, дидактикон æрмæг, хуызджын нывтæ æмæ а.д.» Ранымад мадзæлттæ хорз æххуыс сты ныхасы рæзтыл куыст рæвдздæр кæнынаен.

Бæрнон æмæ вазыгджын домæнтæ æвæры ахуыргæнæджы размæ 1-æм къласы ирон æвзаджы программæ. Куыд амонь, афтæмæй фыццагкъласонтæ сæ мадæлон æвзагæй хъуамæ райсой хуымæтæгдæр зонындзинæдтæ, практикон æгъдауæй сæ арæхсой пайда кæнынмæ.

Программæйы хъусдард цæуы дидактикон принциптæм: æрмæг амонь хъæуы хуымæтæгæй – вазыгджындæрмæ хизгæйæ, кæрæдзиуыл æнгом бастæй. Æргом здæхт цæуы ахуыртæ проблемондзинады бындурыл аразынмæ, скъоладзауты хибарæй хатдзæгтæ кæныныл ахуыр кæнынмæ.

Фыццаг къласы программæмæ гæсгæ фылдæр æргом хъуамæ здæхт цæуа дзырдутон-лексикон куыстмæ. Дзырдутон куыстæн стыр нысаниуæг кæй ис, уымæ гæсгæ алы дзырдимæ дæр кусын хъæуы йе 'ппæт бастдзинæдтæ хынцгæйæ: синонимон æмæ антонимон, омонимон ахастдзинæдтæ; дзырды нысаниуæг дзырдбаст æмæ хъуыдыйады.

Фыццагкъласонтæ базонынц ныхас хъуыдыйæдтыл дих кæнын, хъуыдыйад – дзырдтыл; хъуыдыйæдтæ сæ интонацимæ гæсгæ раст кæсын; хъæлæсы уагæй æвдисын хъуыдыйады райдайæн æмæ кæрон. Программæмæ гæсгæ ацы кары сывæллæттæ хъуамæ базонгæ уой ныхасы мырон скондимæ, фæцалх уой орфоэпион нормæтæ хынцын, мыртæ раст дзурын, сахуыр уой литературон æвзагыл дзурын.

Дзургæ ныхасы рæзтыл куыстыты 'хсæн ахадгæдæртыл программæйы нымæд сты: хъуыды бæлвырд зæгъынæн хъæугæ дзырдтæ агурын, иннæ дзырдтимæ йæ бæттын; зонгæ аргъæуттæ, радзырдтæ хи ныхæстæй дзурын; нывмæ гæсгæ хъуыдыйæдтæ, цыбыр радзырдтæ аразын; дзырдты бæлвырд тематикон къордтыл кусын; хицæн дзырдтимæ хъуыдыйæдтæ аразын; фæрстытæм гæсгæ цыбыр радзырдтæ аразын; хуымæтæг мидисджын дзырдтæ æвзарын.

Фыццаг къласы скъоладзауты зонындзинæдтæ æмæ арæхстдзинæдтæм цы сæйраг домæнтæ ис, уыдонæй ныхасы рæзтыл куыстимæ æнгом баст у ахæм: æртæ-фондз хъуыдыйадæй арæзт радзырдтæ аразын.

Программа куыд домæ, афтæмæй, ныхасы рæзтыл куыст 1-аг къласы æнгом баст у сывæллоны миддунейы райрæзтыл архайдимæ. Ацы рæстæг хъуамæ стыр куыст цæуа скъоладзауæн йæ алыварсы цард раст æмбарын кæныныл, йæ зондахаст раст фæндагыл сæвæрыныл. Ныхасы рæзтыл куыст æххæстгонд цæуа хъомыладон куыстимæ æмбастæй.

Хъомыладон æгъдауæй цыдæриддæр хъусой кæстæр скъоладзаутæ, уыдон сын сæ цæстытыл хъуамæ уайын кæной аив ныхасы фæрцы æцæг цаутæ, аив нывтæ. Уымæ гæсгæ раст у, мадæлон æвзаджы программа 1-аг къласы ныхасы рæзтыл куыстæй кæй райдайы, уый.

Фыццагæм къласы ирон æвзаджы программæмæ æркастгæйæ, бафиппайдтам, программæйы домæнтæ æнгом баст кæй сты, абон методикæйы ацы кары сывæллæтты ныхасы рæзтыл цы куыст амынд цæуы, уымæ.

Иумæйагæй программа амоны абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыстытæн сæ ахадгæдæртæ.

Программæйы домæнтæ куыд æххæстгонд цæуынц ахуырты рæстæг, цавæр уавæртæ аразт цæуы скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусынæн, уыдон раиртасыны фæдыл практикæйы рæстæг бакастытæм абетæ ахуыр кæнын уроктæм, æркастытæм Калоты Риммæйы «Абеты» чиныгмæ. Дæлдæр нæ куысты лæвæрд цæуынц нæ хатдзæгтæ æмæ фиппаинæгтæ.

2.2. Ныхасы рæзтыл кусыны уавæртæ «Абеты» чиныджы

Иумæйагæй «Абеты» чиныг дзуапп дæтты, мадæлон æвзаг ахуыр кæныны методикайы фыццаг ахуыргæнæн чиныджы размæ цы домæнтæ æвæрд цæуы, уыдонæн. Чиныг арæст у мырон аналитико-синтетикон методы бындурыл. Сывæллоны кæсыныл ахуыр кæны, нырыккон методикайы раззагдæрыл цы мадзæлттæ амынд цæуынц, уыдонмæ гæсгæ.

Чиныджы бацæттæгæнæн хайы ис æрмæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл бакусынаен, сюжетон æмæ предметон нывтæ, дзырдты мырон-уæнгон схематæ, дзырдарæстон схематæ, хъуыдыйæдты схематæ.

Чиныг аразы фадæттæ мыры анализ æмæ синтезæн; предметон æмæ сюжетон нывтыл бакусынаен; скъоладзауты æфтауы æмдзæвгæтæ, радзырдтæ, уыци-уыцитæ æмæ аргъæутты текстътæ æвзариныл.

Чиныгмæ гæсгæ скъоладзаутæн практикон æгъдауæй бацамонæн ис хуымæтæгдæр æмбарынадтæ мадæлон æвзаджы тыххæй.

Фæлæ нæ фарстайыл кусгæйæ куыд сбæрæг кодтам, афтæмæй чиныг æххæст уавæртæ нæ аразы фыццагкъласонты ныхасы рæзтыл бакусынаен. Чиныджы ис, ныхасы рæзтыл куыст фæрæвдздæр кæнын кæм æмбæлы, ахæм бынæттæ. Æрдзурдзыстæм сыл бæлвырддæр.

Бацæттæгæнæн рæстæджы дзургæ ныхасы рæзтыл бакусынаен цы æрмæг лæвæрд цæуы, уый у æгæр хуымæтæг. Ардæм бахæссын хъуыд, темæмæ гæсгæ ныхасы уавæртæ саразынаен æххуыс чи фæуыдаид, ахæм иллюстративон æрмæг. Чиныджы фæрстыл сæмбæлæн ис, нæ абоны цардимæ баст чи нæ уал у, ахæм нывтыл (7-æм фарс æмæ æнд.).

Бацæттæгæнæн рæстæджы æрмæг фаг нæ кусы сывæллоны фонематикон хъусынад (фонематический слух) райрæзыныл. Фаг куыст нæ цæуы мыр æмæ дамгъæйыл: ам æдзух æххæстгонд не 'рцæуы дидактикон принцип – хуымæтæгæй – вазыгджынмæ.

Чиныджы хъуамæ фылдæр æргом здæхт цæуа дзырдутон куыстмæ, хуыздæр уайд ног дзырдтæ алы фарсыл дæр хицæнæй дæттын. Баивинаг сты, скъоладзаутæ зынтæй кæй иртасынц, ахæм архаикон дзырдтæ: **дымæг, æфсæн, тъыл, хъыргъа, скъуда, гоцъоби, куынаг** æмæ æнд. Чиныджы фæрстыл пайдагонд цæуы, иронау зæгъæн кæмæн ис, ахæм æрбайсгæ дзырдтæй **шайба** - иронау **къори, шарф** – **хъуырбæттæн** (æрк. 12, 17, 18 ф.).

Чиныджы æххæст куыст нæ цæуы хъуыдыйадыл, йæ хуызтæ, йæ структурон арæзтыл. Афтæ, бацæттæгæнæн хайы цы хъуыдыйæдты схематæ ис, уыдонæн сæ фылдæр сæ загъды нысанмæ гæсгæ сты таурæгъон, се 'хсæн хæрз чысыл сты фарстон, хъæрон, разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтæ, пайдагонд нæ цæуы иу дзырдæй арæст хъуыдыйæдты схематæй.

Зæгъын хъæуы, хъуыдыйæдты фылдæр хай сæ структурон арæзмæ гæсгæ æмхуызон кæй сты – фылдæр 2-3 дзырдæй арæзт (14-18 ф.). Чиныджы ацы хаймæ бахæссæн ис, лæвæрд нывтæм гæсгæ саразын кæй хъæуид, ахæм цыбыр текстътæ-схемæтæ дæр (сæргонд æмæ 2-3 хъуыдыйадæй арæзт текст). Уыдон скъоладзауы рагацау зонгæ кæниккой тексты структурон арæзтимæ, фæлтæрын æй кæниккой хи текстътæ аразыныл.

Æрмæгмæ бахæссын хъæуы, скъоладзауы диалогон ныхас саразыныл чи 'фтауы, ахæм нывтæ (дыууæ 'мбалы ныхас кæнынц, сывæллæттæ телефонæй кæрæдзимæ дзурынц, транспорты ныхас кæнынц æмæ а.д.)

Чиныджы ис, сæ дзырдты рæнхъæвæрд раст кæмæн нæу, ахæм хъуыдыйæдтæ (36 ф., 38-æм ф. æмæ æнд.).

Чиныгмæ фаг хаст нæ цæуынц ирон адæмон сфæлдыстадæй ист уацмыстæ: уыци-уыцитæ, æмбисæндтæ, аргъæуттæ; фæхъæздыгдæр кæнын æй хъæуы тагъдзуринагтæй дæр. Бафиппайæн ис, уырыссаг æвзагæй æрбайсгæ фольклорон уацмыстæй (уыци-уыцитæй) иуæй-иутæ аив тæлмацгонд кæй не 'рцыдысты - лæвæрд цæуынц калькæты хуызы (50-æм ф.).

Чиныджы текстътæй иуæй-иутæ хуыздæр уайд баивын. Бацагурын æмбæлы, скъоладзауы хъуыдыкæнынад райрæзыныл, йæ хъуыдытæ раргом кæныныл æй чи 'фтауы, ахæм текстътæ. Æвæццæгæн, раст уыдаид, чиныджы абетæ ахуыр кæныны рæстæгæн цы текстътæ лæвæрд цæуы, уыдоныл фылдæр бакусынæн сæ быны хæслæвæрдтæ æмæ фæрстытæ фæнысан кæнын. Ахæм хæслæвæрдтæ фылдæр раттæн уыд, абетæ ахуыр кæныны фæстæ кæсынагæн цы текстътæ лæвæрд цæуынц, уым дæр.

Зæгъын хъæуы, фæстаг рæстæг кæй фæфылдæр сты ирон сывæллæттæн фыст уацмыстæ, кæй фæзындис, цардимæ сывæллоны цымыдисон хуызы чи зонгæ кæны, ахæм хуымæтæг, фæлæ уый хыгъд аив уацмыстæ. Хорз уайд, уыдоны текстътæй чиныг фæхъæздыгдæр кæнын.

Чиныджы фæсдамгъон хаймæ цы текстътæ хаст æрцыд, уыдон хуыздæр у цымыдисондæр хуызы раттын, цæмæй хуымæтæджы ма зонгæ кæной сывæллоны Хетæггаты Къостаимæ, Абайты Васоимæ, Хъантемыраты Алибекимæ, Плиты Иссæимæ, Мæсгуы æмæ Дзæуджыхъæуимæ, фæлæ сын сæ размæ хæссой, ныхас кæуыл (кæнæ цæуыл) цæуы, уый тыххæй мидисджындæр, зæрдæйыл чи 'мбæлы, ахæм æрмæджытæ. Зæгъæм, зындгонд адæймагтæн сæ царды хабæрттæй ист хуымæтæг эпизодтæ, кæнæ сæ сывæллоны бонтимæ баст цаутæ, Дзæуджыхъæуы равзæрдимæ баст æрмæджытæ æмæ а.д. Ахæм текстæн фылдæр уыздæн йæ хъомыладон ахадындзинад дæр.

Бацархайын хъæуы, цæмæй текст ма уа хус цауты хуымæтæг ранымад. Чиныгмæ бахæссын хъæуы мидисджын, фæлæ æнцон æмбарæн, цымыдисон текстътæ; сывæллоны размæ алыхуызон хæстæ чи æвæры, ахъуыды кæнынмæ

йæ чи хоны, ахæм къаннæг уацмыстæ. Текстътæй иуæй-иутæ сывæллæттæй хъуамæ домой исты архæйдтытæ сæххæст кæнын, разæнгард сæ кæной ныхасы архайынмæ, бакаст æрмæджы фæдыл хи хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ æргом кæнынмæ.

Чиныджы хæрз чысыл лæвæрд цæуы, скъоладзауты логикон хъуыдыкæнынад, се сфæлдыстадон гæнæнтæ райрæзынæн æххуыс чи у, ахæм куысты хуызтæ. Æрмæг, æнæмæнг, фæхъæздыгдæр кæнын хъæуы ребустæй, схемæты хуызы арæзт хæслæвæрдтæй, дзырдбыдтæй æмæ æндæр ахæм цымыдисон фæлтæрæнтæй.

2.3. Ныхасы рæзтыл куыст абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны урокты

Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй райдайæн скъолайы ахуыргæнджытæй бирæтæ нæ арæхсынц «Абеты» чиныгмæ уæлæмхасæн æрмæг бацæттæ кæнынмæ, урок алыхуызон дидактикон æрмæгæй фæхъæздыгдæр, фæмидисджындæр кæнынмæ.

Ахуыргæнджытæ къуылымпытæ æййафынц, чиныджы æрмæг бацамонынæн ахъаз чи у, ахæм куысты хуызтæ æвзаргæйæ, урочы темæ хуыздæр бацамонынæн æххуыс чи у, ахæм мадзæлттæ агургæйæ. Хатгай кæсын-фыссын ахуыр кæныны урок арæзт æрцæуы æрмæст чиныджы æрмæгыл æнцой кæнгæйæ. «Абеты» чиныг цас гæнæнтæ аразы ныхасы рæзтыл бакусынæн, ууыл та мах дзырдтам нæ куысты раззаг хайы.

Ныхасы рæзтыл кусгæйæ, урочы стæм хатт пайдагонд цæуы, ахуырдауы диалогон æмæ монологон ныхас аразынмæ разæнгард чи кæны, ахæм фæлтæрæнтæй. Æрмæст хатгай бафиппайæн ис урочы цæсгæмттæм гæсгæ хъазт, грамматикон хъæзтытæ, грамматикон аргъæуттимæ куыст, комкоммæ ныхас аразыныл фæлтæрын, тагъддзуринагтæ ахуыр кæныныл куыст; ребустимæ, дзырдбыдтимæ, базон-базонтимæ куыст. Афтæмæй ранымæд куысты хуызтæ сты хорз ахъаз скъоладзауты дзургæ ныхасы рæзтыл кусынæн.

«Абеты» чиныджы æрмæг бæлвырд ныхасы темæйы бындурыл лæвæрд кæй цæуы, уымæ гæсгæ фыццаг къласы абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæнын уроктæ сты *ныхасы-тематикон уроктæ*.

«Абеты» чиныджы ныхасы темæмæм гæсгæ урок цæттæ кæнгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ хъуыды кæна йæ хъомыладон нысаниуæгыл, ома урочы ныхас цæуыл цæудзæн, уый цас ахадгæ у ахуырдауты царды, ууыл. Ацы домæн у тынг ахсджиаг, комкоммæ баст у урочы иумæйаг хъомыладон нысаниуæгимæ.

Урочы кæцыдæр хай ахуыргæнæг хъуамæ куса текстыл æнцой кæнгæйæ, ома, урочы мидаг æвзæрст цæуой, ныхасы темæимæ баст чи у, йæ райхалынæн æххуыс чи у, ахæм къаннæг текстътæ. Текстæн, æнаæмæнг, равзарын хъæуы йæ дзырдурат (дзырдуатон-лексикон куыст). Уый фæстæ æрдзурын хъæуы тексты темæ æмæ сæйраг хъуыдыйыл, йæ бындурыл скæнын хъæуы беседæ æмæ хъомыладон куыст, текстæй спайда кæнын хъæуы ныхасы рæзтыл бакусынаг (скæнын цæсгæмттæн гæсгæ хъæзтытæ, бакæнын æвзаргæ каст, хи ныхæстæй радзурын кæнын хицæн эпизодтæ, хъуыдыйæдтæ баххæст кæнын æмæ афтæ дарддæр).

Зындгонд куыд у, афтæмæй фыццаг къласы скъоладзаутæ тынг æнувыд вæййынц сæ ахуыргæнæгыл. Уый хъæлæсы уаг сæм фæкæсы æппæтæй растдæр, аивдæр. Ацы уавæр зæрдыл даргæйæ, текстыл кусгæйæ, уæлдай хъусдард хъуамæ цæуа ирон ныхасы интонаци, ныхасы темп æмæ мелодикæмæ. Текст аив кæсгæйæ, ахуыргæнæг логикон æмæ фразон цæвдæй амоны ныхасы интонацион арæзт, кæм æмбæлы, уым скæны дæргъвæтин æрлæудтытæ, раст хъæлæсы уагæй кæсы, сæ загъды нысанмæ гæсгæ алыхуызон чи сты, ахæм хъуыдыйæдтæ.

Ахуырдауты рæгъмæ цы текст хаст цæуы, уый хъуамæ уа æнцонамбарæн (ма дзы æмбæлой зынамбарæн æмæ зындзураг дзырдтæ, йæ темæ сывæллæттæн хъуамæ уа хæстæг, разæнгард сæ кæна хи хъуыдытæ æргом кæнынмæ). Текст хъуамæ æнгом баст уа урочы ныхасы æмæ грамматикон темæтимæ (йæ бындурыл райхалæн уа ныхасы темæ, бацамонæн уа грамматикон æрмæг). Тексты бæрцæй (цæс æмбæлы, уый бæрц) хъуамæ æмбæлой аивгæнæг мадзæлттæ дæр (æмбисæндтæ, æнгом дзырdbæстытæ, кæнæ базырджын ныхæстæ, синонимтæ æмæ антонимтæ бирæнысаниуæгон дзырдтимæ, хъæрон, фарстон, кæнæ разæнгардгæнæн хъуыдыйæдтæ) æнаххæст хъуыдыйæдтæ æмæ æндæртæ, цæмæй, текстыл кусгæйæ, ахуыргæнæгæн йæ бон уа ирон æвзаджы аивдзинад ахуырдаутæм фæхæццæ кæнын. Текст æнаæмæнг хъуамæ æххæст кæна хъомыладон хæстæ.

Текстыл кусгæйæ, скъоладзауты практикон æгъдауæй базонгæ кæнæн ис йæ амады сусæгдзинæдтимæ дæр: цал абзацы ис тексты, цæуыл цæуы ныхас алы абзацы дæр, цæмæй баст цæуынц кæрæдзиуыл хъуыдыйæдтæ, текстæн цæвæр сæргонд ис, куыд ма йæ схонæн ис æмæ æнд.

Алы урочы дæр æххæст кæнын хъæуы дзырдуатон-лексикон куыстытæ. Ног дзырды нысаниуæг бацамонынаг спайдагæнæн ис цæстуынгæ æрмæгæй (предметон æмæ сюжетон нывтæй, муляжтæй æмæ æнд.), дзырды схемæйæ, æмуидагон дзырдтæй, синонимтæ æмæ антонимтæй, тæлмац кæнынаг, ног дзырдæй хъуыдыйады кæнæ тексты мидаг æмæ æндæр мадзæлттæй.

Урочы æнаæмæнг хъуамæ æмбæлой алыхуызон цымыдисон куысты хуызтæ æмæ мадзæлттæ. Уыдоны фæрцы куыст цæуы рæвдздæр, ахуыртæ та сты ахадгæдæр. Ахæм куысты хуызтæ æмæ мадзæлттæ сты: алыхуызон грамматикон

хъæзтытæ, викторинатæ, цæсгæмттæн гæсгæ хъазт, нывмæ гæсгæ куыст, сфæлдыстадон куысты хуызтæ, рæбустæ æмæ схематæ, пиктограмматæ æмæ дзырдбыдтæ æмæ афтæ дарддæр.

Фыццаг къласы ахуырдауты ныхасы рæзтыл кусгæйæ æнæмæнг пайда кæнын хъæуы цæстуынгæ æрмæгæй. Æнæ цæстуынгæ æрмæг ахуыртæ зынгæ фæкъуылымпыдæр вæййынц. Цæстуынгæ æрмæг дæр хъуамæ æнгом баст уа урочы грамматикон æмæ ныхасы темæимæ, ахуырдаутæн феххуыс уа ног дзырдты нысаниуæг хуыздæр бахъуыды кæнынæн, ныхасы мидæг сæ пайда кæнынæн. Цæстуынгæ æрмæджы фæрцы ахуырдаутæ рæвдздæр фæцарæхсдзысты бакаст текст хи ныхæстæй радзурынмæ, фидæны та (2-4 кълæсты) изложенитæ фыссынмæ.

Фыццагæм къласы ахуырдаутимæ кусгæйæ ахуыргæнæджы цæттæ кæнын хъæуы, скъоладзауты зонындзинæдтæ кæй фæрцы бæрæггонд цæуынц, ахæм куысты хуызтæ дæр.

Абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг ныхасы рæзтыл куыстæн цы уавæртæ ис, уыдонмæ æркаесгæйæ мах æрцыдыстæм ахæм **хатдзæгтæм**:

1. Фыццагæм къласы программæйы домæнтæ æнгом баст сты, абон методикæйы ацы кары сывæллæтты ныхасы рæзтыл цы куыст амынд цæуы, уыимæ. Иумæйагæй программæ амоны абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны рæстæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыстытæн сæ ахадгæдæртæ.

2. Иумæйагæй «Абеты» чиныг дзуапп дæтты, мадæлон æвзаг ахуыр кæныны методикæйы фыццаг ахуыргæнæн чиныджы размæ цы домæнтæ æвæрд цæуы, уыдонæн. Фæлæ чиныг фæсте аздад абоны методикон домæнтæй, æххæст дзуапп нæ дæтты ирон абетæ кæсын-фыссын ахуыр кæныны программæйы домæнтæн, уæлдайдæр ныхасы рæзтыл куыстæн.

3. Ахуыргæнджытæ къуылымпытæ æййафынц, скъоладзауты ныхасы рæстæн ахъаз чи у, ахæм куысты хуызтæ æвзаргæйæ, урочы темæ хуыздæр бацамонынæн æххуыс чи у, ахæм мадзæлттæ агургæйæ. Хатгай кæсын-фыссын ахуыр кæныны урок арæзт æрцæуы æрмæст «Абеты» чиныджы æрмæгыл æнцой кæнгæйæ. Ахуырты рæстæг фаг хъусдард не 'рцæуы текстыл куыстмæ.

3. НЫХАСЫ РÆЗТЫЛ КУСЫНЫ МЕТОДИКÆ АБЕТАХУЫР КÆНЫНЫ РÆСТÆГ ÆМÆ ЭКСПЕРИМЕНТАЛОН ФÆЛТÆРÆНТÆ

3.1. Ныхасы рæзтыл кусыны сæйраг принциптæ

Ныхасы рæзтыл куысты сæйрагдæр хæс у скъоладзауты хи хъудытæ дзургæ æмæ фысгæйæ æргом кæныныл фæцалх кæнын. Уæлдæр куыд сбæрæг кодтам, афтæмæй хи ныхас бацæттæ кæнынаен сывæллонмæ хъуамæ уа,

ф ы ц ц а д ж ы дæр, зонындзинадтæ йæ алыварсы дунейы тыххæй;
д ы к к а д ж ы, зонгæ уа æвзаджы иуæгтимæ, зона сын сæ функционалон нысаниуæг; æ р т ы к к а д ж ы, арæхса æвзаджы иуæгтæй ныхасы уавæрмæ гæсгæ раст пайда кæнынмæ.

Афтæмæй зæгъæн ис, мадæлон æвзаг ахуыр кæныны хъуыддаджы сæйрагдæрыл нымад кæй у *æвзаг ахуыр кæныны æмæ ныхасы рæзтыл куысты иудзинад*. Ахæм хатдзæг актуалон у канд райдайæн скъолайы нæ, фæлæ астæуккаг æмæ хистæр кълæсты дæр. Фыццагкъласонтимæ кусгæйæ та æххæстгонд кæй нæ цæуы, ууыл дзурæг у, скъоладзауты ныхасы хæрзхъæддзинад. Кæд абетахуыр кæныны фыццаг уроктæ арæст цæуынц темæтæ «Ныхас» æмæ «Хъуыдыйад»-мæ гæсгæ, уæддæр æххæстæй амынд нæ цæуынц ацы æмбарынадтæ.

Ацы уавæр бæрæг кæны, ирон æвзаг амоныны методикайы ныхасы рæзтыл куыст раст арæст кæй нæу, уый.

Нæ куысты сæйрагдæрыл нымайæм: ныхасы рæзтыл куыст кæнын хъæуы бæлвырд системæмæ гæсгæ, психологон-педагогон бындуртыл арæст иумæйагдидактикон принциптыл æнцой кæнгæйæ. Ныхасы рæзтыл куысты ахсджиагдæр у скъоладзаутæн *æвзаджы иуæгтæ бæстон æмбаргæйæ амоныны принцип* (принцип сознательности). Ахуырдаутæ хорз куы бамбарой дзырд æмæ хъуыдыйады нысаниуæг, уæд сæ растдæр пайда кæндзысты сæ ныхасы мидæг дæр. Ацы хъуыдыйыл хæст сты зындгонд уырыссаг ахуыргæндтæ И.А. Зимняя, Н.И.Жинкин, М.Р. Львов, кæцытæ нымайынц, зæгъгæ, скъоладзау, суанг фыццагкъласон дæр, мадæлон æвзаг хъуамæ ахуыр кæна æмбаргæйæ. Уый куы нæ уа, уæд æнæуд, механикон æгъдауæй арæст ахуыртæ сты æнæнысан, афтид.

Æвзаджы иуæгтæ бæстон æмбаргæйæ амоныны принцип æнгом баст у иннæ принципмæ – *программæмæ хаст æрмæг, темæтæ æмбастæй амонын*. Ныхасы рæзтыл куыст хъуамæ арæст цæуа æвзаджы æппæт иуæгтыл уыцы иу рæстæг кусгæйæ: дзырд æмæ хъуыдыйад аразыныл фæлтæрæнтæ, баст ныхас цæттæ кæныныл куыст – ацы архæйдтытæ сты иумæйагæй æххæстгæнинаг алы урочы дæр.

Райдайæн скъолайы, уæлдайдæр та абетæ ахуыр кæныны рæстæг ахсджиæг принципыл нымæд у *ахуыртæ цæстуынгæ æрмæгыл æнцой кæнгæйæ аразын*. Цæстуынгæ æрмæг феххуыс вæййы скъоладзауы мидхъуыдыты райрæзтæн, сывæллоны разæнгард кæны ныхасы архайынмæ, æнцондæр кæны ахуыртæ (К.Д. Ушинский, И.А. Зимняя, Гуыриаты М.).

Ныхасы рæзтыл кусыны принципты 'хсæн зынгæ бынат ахсы *коммуникативон принцип*, кæцы æнгом баст у скъолайы мадæлон æвзаг ахуыр кæныны нысанымæ. Ныхас кæнынмæ тырнындзинад, ныхасы архайынмæ фæндондзинад скъоладзаумæ сæвзæрынц алыхуызон ныхасы уæвæрты, хъæзтыты фæрцы. Афтамæй методикайы ацы принцип æххæстгонд цæуы ахуырты *проблемондзинад æмæ ныхасы уавæр æвзæрын кæныны принциптыл æнцой кæнгæйæ*. Æрмæст ныхасы уавæр саразгæйæ, раздахæн ис сывæллоны æргом дзурынмæ, ныхасы архайынмæ. Йæ миддунемæ хæстæг чи у, æрмæст ахæм ныхасы темæ, хи хъуыды раргом кæнын дзы чи домæ, æрмæст ахæм ныхасы уавæр сдзурын кæндзысты сывæллоны.

Ранымæд принципты бындурыл арæст æрцыд, фыццагæмкъласонты ныхасы рæзтыл кусыны системæ, кæцийы *сæйрагдæрыл нымайæм алыхуызон дидактикон хъæзтытæ, ныхасы-тематикон уроктæ, текст æвзæрын æмæ хи текст аразынымæ баст фæлтæрæнтæ*.

3.2. Дидактикон хъæзтыты нысаниуæг ныхасы рæзтыл куысты

Ныхасы рæзтыл куыст сывæллæтты тагъд фæллайын кæны, уæлдайдæр та фыццагкъласонты. Уымæ гæсгæ сын æппæт ахуыртæ дæр аразын хъæуы, цас гæнæн ис, уыйбæрц хъазты бындурыл. Куыд зонам, афтамæй ацы кары сывæллæттæ бирæ уарзынц сæхæдæг хъæзтытæ мысын. Практикайы уæвгæйæ бафиппайдтам, ацы хъуыддагæй пайдагонд кæй цæуы ахуырты рæстæг дæр.

Зындгонд ахуыргæндтæ (Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев, Д.Б.Эльконин æмæ иннæтæ) куыд бафиппайдтой, афтамæй хъазгæйæ сывæллоны рæзы йæ курдиатджын æрхъуыды, сфæлдыстадон хъуыдыкæнынад. Хъазгæйæ сывæллон хуыздæр базонгæ вæййы йæ алыварсы дунеимæ, сæвзæры йæм оригиналон хъуыдытæ. Дидактикон хъæзтытæ ахуыр кæнынц цыргъзонддзинадыл, дзырдарæхстыл, тагъд мадзал æрхъуыды кæныныл æмæ бирæ æндæр ахæмтыл.

Фыццагкъласонтæ сты тынг змæлаг, дзæгæлгаст, тагъдфæллайæг, хъæуы сæ арæхдæр дисы æфтауын, цæмæй цы кусынц, уый хуыздæр æмæ разæнгарддæрæй бамбарой. Ахæм мадзалыл дæр та методикайы нымайынц дидактикон хъазт. Хъазты фæрцы сывæллон йæ 'ргом рæвдздæр раздахы ахуырмæ, фæцалх вæййы,

ныры онг ын æнæзонгæ чи уыд, уыцы уавæртыл. Хъазт æгасæй дæр фенцондæр, фæрогдæр кæны ахуырадон-хъомыладон куыст.

Д.Б.Эльконины хъуыдымæ гæсгæ хъазт у «тыхджын педагогон быдыр», рæзын кæны сывæллоны сфæлдыстадон гæнæнтæ, разæнгард æй кæны ахуырмæ. Ахуыргæнæг хъæзтытæй цас фылдæр пайда кæна ахуыр фæрогдæры тыххæй, цас сæ аивдæр бабæтта ахуырадон æрмæгимæ, уыйбæрц сывæллæтты хъуыдыкæнынад æнцондæрæй здахдзæн иу уавæрæй иннæмæ.

Л.С. Выготский хъазт нымадта удгоймаджы райрæзтæн стыр ахъаз чи у, ахæм фæрæз. Хъазты æххæст кæнынц сывæллоны бæллицтæ, йæ интересæ. Хъазт у удгоймаг хъомыл кæныны сæйрагдæр мадзæлттæй иу.

Хъазты архайгæйæ раргом ваййынц сывæллоны миддуне, йæ дзырдлаты æмвæзад, ныхасы хъæндзинæдтæ.

Сусæггаг нæу, дзурынмæ хорз чи нæма арæхсы, кæнæ йæ ныхасы хъæндзинæдтæ кæмæн ис, уыцы сывæллон скъолайы дзурын кæй нал фæуæнды, æмбæлтты 'рдыгæй ныхкъуырд баййафгæйæ, æфсæрмыгæнаг сваййы. Арæхстджын ахуыргæнæгæн хъазт феххуыс уыдзæн ахæм сывæллоны зæрдæмæ фæндаг ссарынæн.

Ахуыргæнæгæн ацы уавæр у зæрдылдаринаг, фыццагкъласонтимæ кусгæйæ дзы хъуамæ арæхса пайда кæнынмæ. 6-7 аздыд сывæллæттимæ кусгæйæ ахуырадон-хъомыладон куысты хъазты хуызы æххæстгонд фæцæуынц ахæм хæлаæвæрдтæ:

- аргъауы кæнæ радзырды тексты персонажы æрфыст саразын;
- бакаст уацмысы хæйттæй кæцыдæр цæсгæмттæм гæсгæ ахъазын;
- лæвæрд темæмæ гæсгæ саразын сывæллæтты нывты равдыст «Мæ уарзон персонаж»;
- иумæ аргъау æрхъуыды кæнын («Уалдзыгон аргъау», «Ногбоны аргъау»);
- музыкалон уацмысмæ хъусгæйæ ныв кæнын.

Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй бирæ сывæллæттæ нæ фæарæхсынц мыртæ *къ, нь, ть, хъ* раст дзурынмæ. Фыццагкъласонты ацы мыртæ раст дзурыныл фæцалх кæнынаг хорз æххуыс сты грамматикон аргъæуттæ, тагъддзуринагтæ, алыхуызон дидактикон хъæзтытæ. Дæнцæгæн дзы æрхæсдзыстæм цалдæр.

1.

Тагъддзуринаг:

Къаппа-къоппа-къæбæлдзыг,

Къаппа-къоппа-хæтæлдзыд.

Къаппа-къоппа уæлвæзы,

Къаппа-къоппа дæлвæзы. (Цæрукъаты В.)

2.

Пъырыпъыф
Пъырыпъыф ныссырх и,
Маенæргъыйау раст.
Пъæртт, зæгъгæ, ныппырх и
Пъырыпъыф æваст. (Уырымты П.)

3.

Тъанг ыссардтой цъиутæ.
Тъангыл кодтой цинтæ.
Иу цъиу æй ивæзта ме 'рдæм,
Иннæ йæ ивæзта де 'рдæм. (Уалыты Л.)

4.

Чи куыд кæны?
Хърихъунп – хъунп-хъунп.
Хъæдхой – къунп-къунп.
Дудахъ – дахъ-дахъ.
Халон – хъуахъхъ-хъуахъхъ.
Хиуа – хъиу-хъиу.
Цъиутæ – цъиу-цъиу.
Сидын: «Дзиу-дзиу!»
Скæнæм зиу-зиу. (Цæрукъаты В.)

Райдайæн скъолайы мадæлон æвзаджы урокты ахуырадон æрмæг æнцондæрæй бацамонынæн ахадгæдæр фæрæзыл нымæд сты грамматикон аргъæуттæ. Сабитæ суанг абетæ ахуыр кæнгæйæ фæцалх вæййынц аргъæуттæм хъусыныл æмæ сæм уымæ гæсгæ грамматикон аргъауы текст дæр кæсы цымыдисон, æвæллайгæйæ йæм лæмбынæг фæхъусынц, сæ цæстытыл ирдæй ауайынц аргъауы хицæн фæзындтæ.

Æвзаджы иуæгтæ аргъæутты æвдыст цæуынц хицæн персонажты хуызы. Уыдон хæларæй, кæрæдзийы æмбаргæйæ цæрынц Ныхасы алаæмæттаг бæстæйы.

Аргъæутты сюжеттæ сты æнцонамбарæн æмæ цымыдисон, хуымæтæг хуызы дзурынц æвзаджы грамматикон скондыл. Сæ фæрцы сабитæн æнцондæрæй бацамонан ис ахуырадон æрмæг: мыртæ æмæ дамгъæтæ, хицæн мырты сусæгдзинаedtæ, дзырдты арæзт, хъуыдыйады сконд.

Фыццагæмкъласонтæн кæсын-фыссын амонгæйæ хъазты хуызы бацамонан ис, зындæрæн цы мыртæ (дамгъæтæ) ахуыр кæнынц, уыдон. Зæгъæм, грамматикон аргъауы фæрцы сывæллæттæ хуыздæр бахъуыды кæндзысты дамгъæ

хъæбæр нысаны (ъ) нысаниуæг ирон æвзаджы. Бахъуыды кæндзысты, хъæбæр нысаны фæрцы ног (дыууæнысанон) дамгъæтæ арæзт кæй цæуы, иннæ дамгъæтимæ йæ иумæ кæй фыссæм, уыдæттæ. Æххуыс та нын фæуыдзæн ахæм грамматикон аргъау:

Аргъау

Иуахæмы дын дамгъæтæ сæрæмбырд сты. Дзаг фынджы уæлхъус рацыд ныхас æмгардзинад æмæ хæлардзинады тыххæй. Дамгъæтæй алчи дæр æппæлы йæ хорз æмбалæй. Æрмæст фынджы кæрон бады æнкъардæй хъæбæр нысан. Хæлæг кæны æмкъай зылангон æмæ æзылангонтæм, зараг хъæлæсонтæм «хъæлдзæг æмбæлттæм» – дыгай дамгъæтæй нысангонд мыртæм.

Сфæнд кодта хъæбæр нысан дæр йæхицæн аккаг æмбæлттæ ссарын. Зилы фынджы алыварс, иу дамгъæйæ иннæмæ цæуы, хаты сæм. Фæлæ йыл уыдон сæхи атигъ кæныныц, æнæрвæссон каст æм кæныныц.

Абады 3-йы фарсмæ хъæбæр нысан, фæлæ йæм уый йæхи фæтызмæг кæны. Банцой кæны Р-йыл, фæлæ йыл уый дæр бахъуыр-хъуыр кæны. Бакъул кæны С-мæ, фæлæ йыл мæсты хъазау йæхи андзары. Афтамæй рахау-бахау кæны иу дамгъæйæ иннæмæ.

Æрмæст ын дамгъæ Ц фæтæригъæд кодта æмæ йæ йæ цуры сæрбадын кодта. Бады хъæбæр нысан æнцæд, банцой кодта йæхи Ц-йыл, йæ цæстысыг фырцинсæй сæркалд:

- Ис мæнæн дæр ныр цæдисон æмбал! – цин кæны йæхицæн.

Æмæ райдыдта лæггад кæнын дамгъæ Ц-йæн. Цъайæ йын дон сæрбадæвта, йæ алфамблай йын цъылынæй амарзта, цъындатæ йыл скодта, йæ дзабырты цъыфтæ йын асæрфта.

Уæдмæ хъæбæр нысаны сæхимæ сæрбахæстæг кодтой иннæ дамгъæтæ дæр: Г, К, П, Т, Х, Ч. Уыдон не ‘взаджы бирæ дзырдты æнæ хъæбæр нысан фидæугæ дæр нал кæныныц. Ахæм хорз æмбал разынд хъæбæр нысан.

Ацы аргъау сывæллæтты зæрдæтæм тынг кæй цæуы, уымæ гæсгæ йæ ахъазæн ис цæсгæмттæм гæсгæ дæр. Аргъауы бындурыл фыццагкъласонтимæ саразæн ис диалогон ныхас дæр. Скьоладзаутæ йæ æхсызгонæй ахъаздзысты. Зæгъæм:

Дамгъæтæ æппæлыныц сæхицæй, сæ хорз æмбæлттæй:

Дамгъæ М: Æз тынг хъæугæ дамгъæ дæн. Мæнæй райдайы æппæтæй зынаргъдæр дзырд – Мад.

Дамгъæ Ф: Æз дæр къаддæр нæ ахадын. Кæсут-ма: Фыд, Фыдыбæстæ. Ис мын цæдисон æмбал дæр – дамгъæ В.

Дамгъæ Б: Мæнæй хуыздæр æмбæлттæ дамгъæты бæстæйы никамæн ис. Уыдон сты хъæлæсонтæ. Семæ аразын уæнгтæ æмæ диссаджы рæсугъд дзырдтæ. Хъусут-ма: ба, буц, булæмæргъ, бузныг.

Дамгъæ Ы: Бауадзут-ма мае уæхимæ. Маен дæр æмбæлттæ хъæуы. Æнæ 'мбалæй тынг зын у цæрын зæххыл.

Дамгъæтæ иумæ: Ацу! Бакаес-ма дæхимæ, цæй хуызæн дæ уый. Дæ бакаст – зылын-мылынтæ, дæ хъæлæс – хъуырхъуыргæнаг. Мах ахæм æмбал нæ хъæуы.

Дамгъæ Ц: Æмбæлттæ! Раст нæ кæнут. Æз æй æрбауадздзынæн мæхимæ, æмæ ма-иу кæсут, куыд хорз æмбал мын уыдзæн, уымæ.

Дамгъæ Ы: Бузныг, дамгъæ Ц. Æз дын хорз лæггад кæндзынæн. Цъайæ йын дон æрбадавдзынæн, дæ алфамблай дын цъылынæй амæрздзынæн, цъындатæ дыл скæндзынæн, дæ дзабырты цъыфтæ дын асæрфдзынæн.

Хъазт цалдæр хатты афæлваргæйæ, сывæллæттæм раттын хъæудзæн фæрстытæ:

- Цавæр мырты (дамгъæты) ма æмбæлы хъæбæр нысан?

- Цæуыл дзурæг у уый?

- Мыр (дамгъæ) хъæбæр нысан кæм æмбæлы, ахæм дзырдтæ æрхъуыды кæнут.

Ахуырдаутæн баххуыс кæнæн ис, сæ нæмтты мыртæ *гъ, къ, нь, тъ, хъ, чъ* кæмæн æмбæлы, ахæм предметон нывтæ *равдисгæйæ, базон-базонтыл кусгæйæ* æмæ а.д.

Ныхасы рæзтыл бакусынаен, æвзаджы æмбарынаедтæ цымыдисондæрæй бацамонынаен æххуыс у ахæм аргъау дæр:

Мырты бæстæйы Хъæлæсонтæ æмæ Æмхъæлæсонтæ цардысты тынг хæларæй. Æдзухдæр уыдысты æмвæнд, æмцæдис, æмзонд. Арæх-иу алæууыдысты фæрсæй-фæрстæм. Æмæ-иу уæд Хъæлæсонты зард фендæрхуызон ис. Хъæлæсон æмæ-иу æмхъæлæсон сæ кæрæдзиуыл куы амбæлдысты, уæд-иу сæ рауади уæнг – иугонд уæнг. Æмæ-иу уæд мыртæ рйдыдтой дзурын. Уæнгтæй-иу иуæй-иутæ рауадысты тынг рæсугъд, уыдис сæ зарæн, ивазæн. Кæс-ма: ла, лу, ма, ни, дæ. Ахæм уæнгы æхъæлæсон фæлæууы хъæлæсоны разæй. Фæхонынц æй гом уæнг. Фæлæ ма-иу Хъæлæсоны фарсмæ Æмхъæлæсон куы 'рбалæууыдис, уæд-иу сæ зард аскъуыд. Уæд-иу мыртæ ацарæзтой æхгæд уæнг. Кæс-ма: маен, нæл, даг, лув. Ахæм уæнгтæн зарæн дæр нæй.

Уæнгтæ-иу куы 'рбамбырд сты, уæд-иу сæ рауадис æнæхъæн дзырдтæ. Дзырдтæй алкацы дæр тагъд кодта йе 'мбæлттæн исты фехъусын кæнынмæ.

Арæх-иу дзырдтæ балымæн сты, кæрæдзийы къухтыл-иу æрхæцыдысты æмæ-иу сарæзтой хъуыдыйад. Дзырдты цинаен-иу кæрон нал уыд. Тынг лæмбынаг-иу ныхъхъуыстой кæрæдзимæ хъуыдыйæдтæ. Фæдзырдтой-иу сæ хъуыдытæ, сæ бæллицтæ. Сæ ныхæстæй-иу рауадис йе æмдзæвгæ, йе аргъау, йе та æнæхъæн радзырд. Бирæ цаутæ-иу æрхастой хъуыдыйæдтæ, бирæ сусæгдзинæдтæ-иу раргом кодтой. Зыдтой, цы ис, цы уыд æмæ цы уыдзæн.

Дзырд «хъуыдыйад» йæхæдæг та арæст у дзырд «хъуыды»-йæ. Сабитæ, ацы дзырд сымахæн хорз зонгæ у. Хъуыдытæ сæвзæрынц мидæгæй, нæ сæры. Зæгъгæ та сæ фæкæнæм хъуыдыйæдты хуызы. Æмæ дæ кæд фæнды, хъуыдыйад куыд арæст у, уый базонын, уæд сахуыр кæн дзырдтæ кæрæдзиуыл бæттын.

Программайы ис фаг æрмæг тематикон хъæзтытæн æмæ уыдон растдæр аразынаен амынддзинæдтæ.

Радзырдтæ, аргъæуттæ афæдзы афонтæм гæсгæ ахуыр кæнгæйæ («Фæззыгон куыстытæ цæхæрадоны», «Тæхæг мæргътæ», «Хъæддаг сырдтæ» æмæ æнд.), ис саразæн бирæ æрæмысгæ хъæзтытæ, кæцыты руаджы арфдæр бамбарæн, хуыздæр бахъуыды кæнæн ис рацыд æрмæг.

«Абеты» чиныджы лæвæрд ныхасы темæтæм гæсгæ саразæн ис ахæм уроктæ-хъæзтытæ: «Бафснаймæ нæ фæззыгон бæркад», «Зæлинайы гуырæнбоны», «Мæ уарзон дæсныйад», «Абон 8, 8 Марты» æмæ æнд.

Аргъæуттæ, радзырдтæ, экскурситæ кæнæ видеофильмтæй сывæллæттæ цы зонындзинæдтæ райстой, уыдон сæхирдыгонау ивгæйæ архайынц исты «хабар», «цау»-ы хуызы радзурыныл.

Дидактикон хъæст аразын хъæуы, цы темæ амынд цæуы абетæ ахуыр кæныны рæстæг, уымæ гæсгæ. Зæгъæм, темæ «Тагъддæр уайут уе скъоламæ!» амонгæйæ, ахуыргæнæг сывæллæттæн дзуры: «Абон не скъолайы кæртмæ куы æрбахызтæн, уæд мæ разы æрызгæлдысты сыфтæртæ. Уæлаæмæ скастæн æмæ федтон арвыл хърихъуппыты даргъ бал. Æвæццагæн сæ уыдон æрæппæрстой. Хърихъуппытæ дард хъарм бæстæм тæхгæйæ, махæн цыдæр зæгъынмæ хъавыдысты. Цымæ, цы уыдзæн, зæгъгæ, æркастæн сыфтæм. Алы сыфыл дæр – иу дамгъæ. Раст сæ куы равæрæм, уæд базондзыстæм, цы нын зæгъынмæ хъавыдысты, уый.» Сывæллæттæ кæсынц дамгъæтæ, дзырдтæ сæ аразынц æмæ сæ рауади хъуыдыйад: *«Ахуыр кæнын уарзут!»*

Хъæзты хуызы фыццагкъласонтимæ аразæн ис фæсаууонмæ урок-экскурситæ (балцытæ). Иумæйагæй фæсаууонмæ балц сывæллæттæн бæлвырд хъæздыгдæр фæкæны сæ миддуне, хæстæгдæр сæ базонгæ кæны сæ алыварсы дунеимæ. Зæгъæм, фæсаууонмæ балцы ацæуæн ис хъæдмæ. Ахуыргæнæг ацы урокмæ рагацау бацæттæ кæны цæстуынгæ æрмæг; хъæды сырдтæ архайæг кæм сты, ахæм аргъауы текст; сырдты тыххæй базон-базонтæ, тагъддзуринагтæ; аудиокассетæ хъæды цæрæг мæргъты зарджытимæ; видеоæрмæг хъæды сырдты цардимæ. Ахæм урок хуыздæр æххуыс фæуыдзæн хъæды сырдтæ, мæргъты нæмттæ, сæ миниуджытæ бахъуыды кæнынаен. Урочы цы аргъауы текстæй пайдагонд цæудзæн, уый та ис цæсгæмттæм гæсгæ ахъазын (саразæн æй ис куклаты театры хуызы дæр).

Дæлдæр нæ куысты уæлæмхасæн æрмæгмæ бахастам хъазт урок-экскурси «Тæхæг мæргътæ», райдайæн скъолайы ахуырдауты ныхасы рæзтыл бакусынæн хорз æххуыс чи фæуыдзæн, ахæм дидактикон хъæзтытæ.

Практикайы уæвгæйæ, эксперименталон уавæрты бафæлвæрдтам цалдæр хъазты. Куыд бафиппайдтам, афтæмæй хъазты фæрцы скъоладзаутæ разæнгарддæр кодтой ахуырмæ, фыццагкъласонтæ тырныдтой дзурынмæ, сæ хъуыдытæ, куыд арæхсынц, афтæ æргом кæнынмæ. Хорзыл ма банымадтам, хъазт цы урочы уыд, уым-иу æппæт сывæллæттæ дæр кæй архайдтой, уый.

Афтæмæй æрцыдыстæм *ахæм хатдзæгмæ*: фыццагкъласонтимæ кусгæйæ, арæхдæр пайда кæнын хъæуы алыхуызон дидактикон хъæзтытæй. Хъæзтыты фæрцы сывæллæттæ уæндондæрæй архайынц урочы, æнцондæрæн æргом кæнынц сæ хъуыдытæ, хуыздæр бахъуыды кæнынц рацыд æрмæг. Раст арæзт хъазты фæрцы хъæздыгдæр кæны сывæллоны дзырдурат, рæзы йæ логикон хъуыдыкæнынад.

3.3. Ныхасы рæзтыл кусыны мадзæлттæ абетæ ахуыр кæныны рæстæг

Мадаelon æвзаг æмæ литературæйы уроктæн сæ сæйрагдæр хæстæй иу у скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст. Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй ныхасы рæзтыл куыст абетæ ахуыр кæныны рæстæг иууыл раст арæзт не 'рцæуы, уроктæ не 'ххæст кæнынц сæ размæ æвæрд коммуникативон нысантæ. Уымæ гæсгæ суанг 4-æм къласы ахуырдауты ныхасы дæр бафиппайæн ис бирæ хъæндзинæдтæ, уæлдайдæр та сæ баст ныхасы мидæг, хъуыдыты логикон æмæ грамматикон бастдзинады.

Иумæйаг методикайы скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст фæрæвдздæр кæнынæн амонынц текстимæ баст фæлтæрæнтæй пайда кæнын.

Ацы фарстамæ райдайæн скъолайы фаг хъусдард кæй нæ цæуы, уымæй бацамонæн ис ахуырдауты баст ныхасы лæмæгъдзинад. Кæцыфæнды грамматикон æрмæгыл кусгæйæ дæр ахуыргæнæг хъуамæ сывæллæтты 'ргом здаха тексты, ома баст ныхасы мидæг ын цы ахадындзинад ис, уымæ. Æрмæст уæд банкъардзæн ахуырдау æвзаг æмæ ныхасы иудзинад, сæ бастдзинад.

Тексты амады сусæгдзинæдтæ хъуамæ æвзаджы урокты иртæстгонд цæуой бæлвырд системæмæ гæсгæ. Урокæй-урокмæ дзурын хъæуы хъуыдыйæдты бастдзинады мадзæлттыл тексты мидæг, тексты хæйтты дихдзинадыл, текст аивгæнæн мадзæлттыл, сæ функционалон нысаниуæгыл.

Текстыл куыст райдайæн скъолайы хъуамæ арæзт цæуа бæлвырд системæ гæсгæ: пайда кæнын хъæуы, куыд цæттæ тексты бындурыл æххæстгæнинаг аналитикон фæлтæрæнтæй, афтæ хи текст аразыныл чи 'фтауы, ахæмтæй дæр.

Скъоладзауты тексты арæзтимæ зонгæ кæнын хъæуы суанг абетæ ахуыр кæныны рæстæг, цæмæй сæ мадæлон æвзаджы тыххæй фыццаг зонындзинæдтæ исгæйæ фæфиппайой йæ арæзты 'гъдæуттæ æмæ фæцалх уой сæ хъуыдытæ раст æмæ аивæй æргом кæныныл.

Тексты теорийы фæрстытæ хаст æрцыдысты Ирон æвзаг æмæ литературæйы ног программæтæм, афтæмæй та сыл бæстон бакусынаен фаг мадзæлттæ арæзт нæма 'рцыд.

Ирон æвзаг ахуыргæнаен чингуыты æххæст хъуыды æвдисæг синтаксисон иуæгыл нымæд у хъуыдыйад. Фæлæ фæстаг азты иумæйаг æвзагзонынады цы стыр ивддзинæдтæ æрцыд, уыдонмæ гæсгæ хицæн хъуыдыйад æххæст хъуыды не 'вдисы. Хъуыдыйадæн æххæст хъуыды æвдисæн ис æрмæст контексты мидæг, ома йæ алыварс хъуыдыйæдтимæ æмбастæй. Хъуыды æххæстæй раггом кæнынаен хицæн хъуыдыйад фаг нæу, спайда кæнын фæхъæуы, сæ мидис æмæ структурон æгъдауæй кæрæдзиуыл æнгом баст хъуыдыйæдты къордæй. Ахæм хъуыдыйæдты къорд æвзагзонынады хонынц *вазыгджын синтаксисон иуæг*. Ахæм структурон-семантикон къордтæ сæвзæрынц алы 'взагæн дæр йæхи æгъдæуттæм гæсгæ.

Вазыгджын синтаксисон иуæгтæй арæзт цæуы монологон ныхас (текст). Хицæн хъуыдыйæдтимæ абаргæйæ, вазыгджын синтаксисон иуæг аразæг хъуыдыйæдты къорд æвдисы хъуыдыйы райрæзт, йæ райхæлд. Хъуыдыйæдтæ баст æрцæуынц сæ иумæйаг темæйæ, кæцы тексты темæйæн у йæ аразæг микротемæ.

Алы вазыгджын синтаксисон иуæгæн дæр ис чысыл радзырды структурæ: ис ын йæхи райдайæн, ома бацæуæн хай; архайды, ома хъуыдыйы райхæлд æвдыст кæм цæуы, ахæм сæйраг хай æмæ хъуыдыты балхынцъ - кæронбæттæн хай. Райдайæн арæзт вæййы иу кæнæ цалдæр хъуыдыйадæй æмæ фæамоны вазыгджын синтаксисон иуæджы темæ, йæ мидис æмæ грамматикон арæзтимæ баст сты, йæ фæстæ цы хъуыдыйæдтæ ис, уыдоны мидис æмæ грамматикон сконд. Астæуккаг (сæйраг) хай фергом кæны вазыгджын синтаксисон иуæджы темæ. кæроны та темæ æлхынцъгонд æрцæуы. Зæгъæм:

Мæлдзыг ссардта хоры нæмыг. Хоры нæмыг уыд уæззау. Мæлдзыг æй нæ фæрæзта фезмæлын кæнын. Уый фæдзырдта йе 'мбæлттæм. Уыдон иумæ æнцонæй баластой хоры нæмыг мæлдзыджы губакмæ.

Ацы къаннаг текст аразæг хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст сты тематикон æмæ синтаксисон æгъдауæй, кæсгæйæ та ма интонацийæ дæр. Хъуыдыйæдтæ иугæнаг микротемæ у «*Мæлдзыг æмæ хоры нæмыг*». Тексты фыццаг хъуыдыйад у бацæуæн, хъуыдыйы райдайæн, иннæ хъуыдыйæдтæ та йын дарддæр хæццæ кæнынц йæ темæ. Вазыгджын синтаксисон иуæджы фыццаг хъуыдыйад ног микротемæйы райдайæн кæй у, уымæ гæсгæ йæ хъуыдымæ гæсгæ æмæ синтаксисон æгъдауæй у æххæст. Фыццаг хъуыдыйад амоны хъуыдыйы темæ (микротемæ), дыккаг æмæ æртыккаг хъуыдыйæдтæ фыццаджы хъуыды кæнынц

æххæстдæр, фидардæр; цыппæрæм хъуыдыйад та æвдисы хъуыдыйы балхынцъ – йæ кæрон. Фæстаг хъуыдыйад канд хъуыдымæ гæсгæ æххæст нæу, фæлæ ма синтаксисон æгъдауæй дæр. Ахæм у вазыгджын синтаксисон иуæджы арæзт, алы хайæн дæр дзы ис йæхи бæлвырд бынат, йæхи сæрмагонд нысаниуæг.

Фиппаинæгтæ:

а) хатгай вазыгджын синтаксисон иуæг аразæг хæйттæй иу цухгонд æрцауы. Арæхдæр уый ваййы фæстаг, кæронбæттæн хай;

æ) текст вазыгджын синтаксисон иуæгтыл дих кæнгæйæ, зæрдылдаринаг у, текст аразæг хъуыдыйæдтæ се 'ппæт вазыгджын синтаксисон иуæджы хæйттæ кæй нæ ваййынц. Зæгъæм, авторон йæхи хъуыдытæ, цы зæгъы, уый тыххæй æмæ æндæр ахæмтæ.

Цы вазыгджын синтаксисон иуæг равзæрстам, уым хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст цæуынц структурон-синтаксисон æмæ интонацион æгъдауæй.

Вазыгджын синтаксисон иуæджы арæзтмæ лæмбынæгдæр æркæсгæйæ бафиппайæн ис, хъуыдыйæдтæ дзы кæрæдзиуыл канд ранымад фæрæзтæй баст кæй нæ цæуынц, фæлæ ма алыхуызон лексико-грамматикон мадзæлттæй, бæлвырддæр та – лексикон, морфологион, синтаксисон æмæ стилистикон мадзæлттæй.

Лексикон бастдзинады мадзæлттæ сты ахæмтæ:

а) цæсгомон номивджытæ (*уый, йæ, уыдон, сæ, мах, нæ* æмæ æнд.);

æ) амонæн номивджытæ (*уый, уыцы, ай, адон, адонæн* æмæ æнд.);

б) номивæгон фæрсдзырдтæ (*уый фæстæ, стæй, уæд, уым, афтæмæй*, æмæ æнд.)

в) фæлхатонтæ;

г) синонимтæ æмæ антонимтæ æмæ а.д.

Морфологион бастдзинады мадзæлттæй пайдагонд цæуы зæгъинаг-мивдисджыты формæты æмхуызондзинадæй, фæрссагмитæй, фæрсдзырдтæй æмæ æндæртæй.

Синтаксисон бастдзинады фæрæзтыл нымад сты дзырдты æмхуызон рæнхъæвæрд æмæ хъуыдыйæдты структурон арæзты иудзинад. Уымæй уæлдай ма синтаксисон бастдзинад æххæстгонд цæуы бабæтгæ æмæ домгæ бастдзинадты бæттæгтæ, бавæргæ дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæй æмæ æнд.

Вазыгджын синтаксисон иуæугæ сæ аразæг хъуыдыйæдты бастдзинадмæ гæсгæ ваййынц, вазыгджын синтаксисон иуæг *цæгон бастдзинадимæ* æмæ вазыгджын синтаксисон иуæг *параллелон бастдзинадимæ*.

Цæгон бастдзинад нымад у æнгомдæрыл, хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст æрцауынц канд грамматикон мадзæлттæй нæ, фæлæ логикон æгъдауæй дæр. Ахæм бастдзинады хъуыдыйæдтæй алкæмæн дæр ваййы йæхи равгон бынат, иу хъуыдыйад дарддæр фæхæццæ кæны иннæйы хъуыды. Цæгон бастдзинад арæхдæр

арæзт æрцæуы номивджытæ, фæрсдзырдтæ, фæлхатонтæ æмæ синонимты фæрцы. Зæгъæм:

Алинаейæн ис æфсымæр. Ууыл цæуы æртæ азы. Йæ ном хуины Аслан. Лæппуйæн ис сау къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ æмæ цъæх цæстытæ.

Ацы вазыгджын синтаксисон иуæджы хъуыдыйæдтæ иууылдæр баст сты цæгон бастдзинадæй: фыццаг æмæ дыккаг хъуыдыйæдтæ баст цæуынц цæгон-номивæгон (æфсымæр – ууыл) бастдзинадæй; æртыккаг æмæ цыппæрæм хъуыдыйæдтæ – цæгон-синонимон бастдзинадæй (Аслан – лæппу).

Цæгон бастдзинад схемæйы хуызы равдисæн ис афтæ:

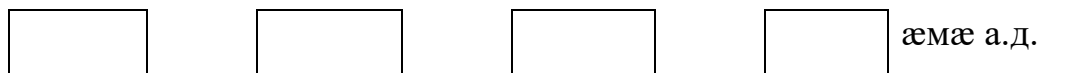

Параллелон вазыгджын синтаксисон иуæг аразæг хъуыдыйæдтæ сæ кæрæдзиуыл баст æрцæуынц сæ иумæйаг темæ æмæ структурон арæзтæй, æмхуызон дзырдты рæнхъæвæрд æмæ зæгъинаг-мивдисджыты формæты иудзинадæй. Зæгъæм:

Уыдис зымæг. Æруарыдис бирæ мит. Дæттæ ныссалдысты. Сывæллæттæ бырыдысты къахдзонагътыл.

Фыццаг хъуыдыйад у текстмæ бацæуæн (æнцойгæнæн) хъуыдыйад, архайд кæм æмæ кæд цæуы, уый æвдисæг. Тексты хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл баст сты параллелон бастдзинадæй, æмхуызон сты сæ зæгъинаг-мивдисджыты формæтæ (ивгъуыд афон, æргомон здæхæн) æмхуызон у хъуыдыйæдты структурон арæзт (хуымæтæг дывæрсыг хъуыдыйæдтæ). Текстмæ лæмбынæгдæр æркæсгæйæ бафиппайæн ис, цæгон бастдзинадимæ абаргæйæ, ам аивæн кæй ис хъуыдыйæдты бынæттæ, æрмæст фыццаг хъуыдыйад – текстмæ бацæуæн хъуамæ баззайа йæхи бынаты. Афтæмæй хъуыдыйæдты бынæттæ баивгæйæ нæ фехæлдзæн тексты амад, йæ хъуыды.

Параллелон вазыгджын синтаксисон иуæджы бастдзинад схемæйы хуызы равдисæн ис афтæ:

Вазыгджын синтаксисон иуæджы хъуыдыйæдтæ арæх баст æрцæуынц дыууæ хуызы бастдзинадæй дæр, ома цæгон æмæ параллелон бастдзинæдтæй.

Иу гыццыл лæппу ацыд хъæдмæ æмæ фæстæмæ фæндаг нал ардта. Баизæр. Талынг кæнын райдыдта. Уæд лæппу бæласмæ сбырыд æмæ дард кæмдæр ауыдта рухс.

Ацы вазыгджын синтаксисон иуæг цы цыппар хъуыдыйадæй арæзт у, уыдонæй æртæ баст сты параллелон бастдзинадæй, фæстаг хъуыдыйад та йæ размæ æвæрд хъуыдыйадимæ баст æрцыд цæгон бастдзинадæй (фæрсдзырд уæд).

Райдайæн скъолайы мадæлон æвзаг ахуыр кæныны методикæ куыд амонь, афтæмæй суанг фыццагкъласонтæн дæр практикон æгъдауæй бацамонæн ис тексты теорийы фарстатæ (тексты арæзт, темæ, сæйраг хъуыды, хъуыдыйæдты бастдзинад тексты). Абæтæ ахуыр кæныны рæстæг мах сывæллæттæн раттам хæслæвæрд: æртæ хицæн сюжетын нывмæ гæсгæ хъуыдыйæдтæ саразын. Зæгъын, цал хъуыдыйады сарæзтат, цæуыл дзурынц хъуыдыйæдтæ:

Арс хъæды ссардта мæд.

Тимурæн йæ фыд балхæдта велосипед.

Нæ цæхæрадоны зайы къомси бæлас.

Скъоладзауты дзуæппытæ:

- Мах сарæзтам æртæ хъуыдыйады.
- Фыццаг хъуыдыйады ныхас цæуы арсыл. Уый ссардта мæд.
- Дыккаг хъуыдыйады ныхас цæуы Тимурыл, йæ велосипедыл.
- Æртыккаг хъуыдыйады ныхас цæуы къомси бæласыл.

Фарст: Хъуыдыйæдтæ радзырд аразынц?

Дзуапп: Нæ.

Фарст: Цæуыннæ?

Дзуапп: Алыхуызæттæ сты.

Ахуыргæнæг: Раст зæгъут, алы хъуыдыйад дæр дзуры хицæн предметыл. Радзырды та алы хъуыдыйад дæр фæдзуры уыцы иу предмет кæнæ фæзындыл. Æрбакæсут-ма иннæ нывмæ. Цы уынут нывы? (Куыдз йæ къæбылатимæ). Цавæр ном ыл сæвæрдзыстæ? (Хъусой). Саразæм-ма хъуыдыйæдтæ нывмæ гæсгæ:

Хъусойæн ис къæбылатæ. Уыдон сæ цæстæй нæма кæсынц. Сæ мады фæдыл рабыр-бабыр кæнынц.

Фарст: Цал хъуыдыйады сарæзтам мах?

Дзуапп: Æртæ хъуыдыйады.

Фарст: Цæуыл дзуры фыццаг хъуыдыйад? Дыккаг? Æртыккаг?

Зæгъут, цы ис иумæйагæй хъуыдыйæдтæм:

Скъоладзауты дзуæппытæ:

- Алы хъуыдыйад дæр дзуры къæбылаты тыххæй.

- Алы хъуыдыйад дæр у Хъусой æмæ йæ къæбылатыл арæст.

Фарст: Нæ æртæ хъуыдыйады радзырд схонаен ис?

Дзуапп: О. Уыдон иууылдæр дзурынц Хъусой æмæ йæ къæбылатыл.

Афтæ, абарстæй пайда кæнгæйæ, мах фыццагкъласонтæн бацамыдтам радзырды (тексты) æмбарынад.

Текст аразæг хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл æнгом баст кæй сты, алкæмæн дæр сæ йæхи бынат кæй ис, уыцы æмбарынад бацамонынаен та спайда кодтам дидактикон хъазтæй.

Ахуыргæнæг: Сывæллæттæ, абон скъоламæ цæугæйæ, æз иу бæласыл ауыдтон цалдæр æнахуыр сыфы. Райстон сæ. Цымæ, нын цы зæгъынмæ хъавы бæлас. Бакæсæм-ма, цы фыст ис алы сыфыл дæр, уый.

Скъоладзаутæ кæсынц сыфтыл фыст хъуыдыйæдтæ:

Уыдоны бынаты адджын дыргътæ æрзайдзæн.

Нæ къалиутыл къуыбæрттæ фæзынд.

Сывæллæттæ, уалдзæг ралæууыд!

Ма нын сæ асæттут.

Фарст: Цæмæй нын бæлæстæ цы зæгъынмæ хъавынц, уый бамбарæм, уый тыххæй цы бакæнын хъæуы?

Дзуапп: Хъуыдыйæдтæ хъæуы раст равæрын

Ахуыргæнæг: Кæцы хъуыдыйадæй райдайдзыстæм?

Дзуапп: *Сывæллæттæ, уалдзæг ралæууыд!*

Ахуыргæнæг: Иннæ хъуыдыйад кæцы у?

Дзуапп: *Нæ къалиутыл къуыбæрттæ фæзынд.*

Ахуыргæнæг: Дарддæр та?

Дзуапп: *Ма нын сæ асæттут.*

Ахуыргæнæг: Фæстаг хъуыдыйад та кæцы у?

Дзуапп: *Уыдоны бынаты адджын дыргътæ æрзайдзæн.*

Ахуыргæнæг: Бакæсæм ныр, бæлæсты курдиат æнаехъæнæй.

Сывæллæттæ, уалдзæг ралæууыд! Нæ къалиутыл къуыбæрттæ фæзынд. Манын сæ асæттут. Уыдоны бынаты адджын дыргътæ æрзайдзæн.

Ахуыргæнæг: Цы хъуыдыйæдты къорд бакастыстæм, уый радзырд схонæн ис? Цæмæн?

Дзуапп: Мах бакастыстæм радзырд, уымæн æмæ хъуыдыйæдтæ иууылдæр сты бæлæсты тыххæй, æвдисынц сæ курдиат.

Ахуыргæнæг: Цæмæн равæрдтам хъуыдыйæдтæ ахæм фæткыл?

Дзуапп: Цæмæй радзырды мидис (хъуыды) бамбарæн уа, уый тыххæй.

Ахуыргæнæг: Радзырды алы хъуыдыйадæн дæр ис йæхи бынат. Алчи дæр дзы хъуамæ æвæрд уа, кæм ын æмбæлы, уым. Æрмæст афтæмæй аразынц радзырд, ома текст.

Æркæсæм-ма ногæй хъуыдыйæдтæм, цымæ æрмæст хъуыдымæ гæсгæ баст сты кæрæдзиуыл? Бакасæм хъуыдыйæдтæ радыгай. Фыццаг хъуыдыйад у сидæнимæ, бæрæг кæны, бæлæстæ сывæллæттæм кæй дзурынц, уый. Уый у радзырды райдайæн. Лæмбынæг кæсæм иннæ хъуыдыйæдтæм, кæцы дзырдтæ сæ бæттынц кæрæдзиуыл, уымæ. Чи сæ фæхъуыды кодта? (Скъоладзаутæн зын кæм уыд, уым сын нæхæдæг æххуыс кодтам. Зæгъæм, бахахх кодтам дзырдтæ къуыбæрттæ, сæ, уыдоны бын).

Скъоладзаутæ сабыргай æрцыдысты хатдзæгмæ: хъуыдыйæдтæ кæрæдзийы фæдыл канд хъуыдымæ гæсгæ æвæрд не сты, фæлæ ма баст цæуынц дзырдты фæрцы дæр. Дзырд къуыбæрттæ иннæ хъуыдыйæдты ивд æрцыд дзырдтæй сæ æмæ уыдон.

Ахæм анализы фæстæ сывæллæттæ æнцонæй сæххæст кодтой хæслæвæрдтæ:

1. Хъуыдыйæдтæ равæрын, цæмæй сæ радзырд (текст) рауайа.

1). Цæстытæ йын скодтой æвзалыйæ. Сывæллæттæ сарæзтой митын лæг. Тынг рæсугъд рауад митын лæг. Фынды бæсты та йын ныссагътой уырыдзы.

2). Дзидза та æвæрд уыд къæппæджы. Рувас хъæды фæцайцыд. Рувас дзидзамæ фæлæбурдта æмæ къæппæджы бахауд. Æвиппайды йæ былтыл дзидзайы тæф ауад.

3). Сæныччытæ райдыдтой сыкъайæ хæцын. Хид уыд тынг нарæг. Дыууæ сæныччы хидыл фембæлдысты.

4). Арс йæ хуыггомæй ралæсти. Хуры рухсмæ йæ цæстытæ фæрыстысты. Уалдзæг. Ныхъхъæр кодта: «Оф! Оф! Оф!»

2. Радзырдты (текстты) хъуыдыйæдтæ кæрæдзиуыл бæттæг дзырдтæ сбæрæг кæнын.

1). *Иу хатт Хазби цæхæрадоны ауыдта иу халоны. Уымæн йæ базыр уыдис саст. Цъиу тæхын нæ фæрæзта, æмæ йæ лæппу рацахста. Хазби маргъы бакодта кълеткæйы.*

2). *Абайты Батраз у ме'мбал. Уый ахуыр кæны тынг хорз. Батраз хорз арæхсы нывтæ кæнынмæ. Алы бон дæр скъоламæ æрхæссы исты ног ныв.*

3). *Нинайæн фæрынчын йæ мад. Усы аластой рынчындонмæ. Чызг хæдзары баззади иунæгæй.*

4). *Гæдыйæн фæзынд лæппынтæ. Вася æмæ сыл Катя тынг бацин кодтой. Сывæллæттæ семæ хъазыдысты.*

Тексты æмбарынад раттынаен стыр æххуыс сты графикон диктанттæ.

Диктанты текст кæсы ахуыргæнæг. Уый фæстæ ногæй кæсы фыццаг дыууæ хъуыдыйады. Сывæллæттæ сын аразынц схемæтæ. Схемæйы алы дзырд дæр нысан кæнынц хицæн хаххæй, бæрæг кæнынц хъуыдыйады райдайæн æмæ кæрон.

1. *Дада куыста дыргъдоны. Къахта бæлæсты бынтæ белæй. Тынг бафæллад. Йæ фырты фырт æм дзуры:*

-Дада, æз куы сыстыр уон, уæд дæ бæсты кусдзынаен.

Дада йæ мидбылты бахудт.

2. *О цъиусур!*

Ма мæм дзур!

О рувас,

Ма мæм уас! -

Хуысгæ ма кæнын.

3. *Ныссабыр фæззыгон хъæд. Хъуысы сыфтæрты сыбар-сыбур. Зокъотæ бæлæсты бынтæй сæ сæртæ сдардтой. Рæсугъд у фæззыгон хъæд!*

4. Схемæтæм гæсгæ саразын цалдæр хъуыдыйады.

(Скъола, хъæд, цæрæгойтæ æмæ фæззæджы тыххæй.)

| _____ .
| _____ ?
| _____ .

| _____ !

5. Схемæмæ гæсгæ саразын радзырд «Нæ бинонтæ».

| _____.

| _____ .
| _____ .
| _____ .
| _____ .
| _____ .
| _____ !

6. Схемæмæ гæсгæ саразын радзырд «Фæззæг».

| _____.

| _____ .
| _____ .
| _____ .
| _____ !

7. Схемæмæ гæсгæ саразын радзырд «Нæ гæды» («Нæ куыдз», «Нæ тути-
цыу»).

| _____.

| _____ .
| _____ .
| _____ .
| _____ !

Мадаelon æвзаджы уроктæ уæлдай цымыдисондæр кæнынц адæмон сфæлдыстадæй ист уацмыстæ. Суанг дзырдты схемæтыл кусгæйæ пайда кæнæн ис, скъоладзауы ныхасы рæзтыл бакусынæн æххуыс чи сты, ахæм базон-базонтæй. Зæгъæм: уыци-уыцитæ базонын, сæ фыццаг дамгъæтæ сын ныффыссын.

1. Арты нæ судзы,

Дон æй нæ ласы. **(Их)**

2. Сабитæн - хъазынæн

Фосæн - хизынæн. **(Æрдуз)**

3. Нæ уасæджы къоппа - дæлсыджыт. **(Уырыдзы)**

4. Хæрдмæ цæуай,

Уырдыгмæ цæуай,

Æнæ чиугæ дын нæй. **(Асин)**

5. Тулы, тулы æмæ никæдæм хæццæ кæны. **(Авдæн)**

Абетæ ахуыр кæныны рæстæг дзырд, хъуыдыйад æмæ текстыл бакусынæн пайдагæнæн ис ахæм куысты хуызтæй дæр:

1.Сбæрæг кæнын дзырдты нымæц алы æмбисонды дæр.

1) Сывæллон зæрдæ зоны.

2) Магуса æмæ зивæг – сыхæгтæ.

3) Фыдхæрд – фыдниз.

4) Зивæджы мад магуыр у.

5) Тæргайгæнæджы хай адджын у.

6) Хиппæлой – хи æгадгæнæг.

3.4. Ныхасы-тематикон уроктæ куыд скъоладзауты ныхасы рæзтыл кусыны мадзал абетæ ахуыр кæныны рæстæг

Иумæйаг методикайы абетæ ахуыр кæныны рæстæг скъоладзауты ныхасы рæзтыл ахадгæдæрæй бакусынæн амонинц ныхасы-тематикон уроктæ.

Ныхасы-тематикон урок арæзт цæуы бæлвырд ныхасы темæйыл.

Абетæ амонин урок ныхасы-тематикон урочы хуызы кæнгæйæ, ахуыргæнæг дидактикон æрмæджы хуызы пайда кæны алыхуызон къаннæг текстътæй (радзырдтæй, æмдзæвгæтæй). Йæ урокмæ æрбахæссы адæмон сфæлдыстадæй ист уацмыстæ (æмбисæндтæ, базон-базонтæ, таурæгътæ, кадджытæ æмæ а.д.), алыхуызон цымыдисон æрмæг æмæ æнд. Ацы æрмæджытæ æххуыс сты канд ныхасы рæзтыл бакусынæн нæ, фæлæ МА æвзæджы иуæгтæ баст ныхасы (тексты) бындурыл бацамонынæн, сæ функционалон нысаниуæгыл æрдзурынæн, ома сын ныхасы мидæг цы нысаниуæг ис, кæд æмæ сæ цы уавæрты фæпайда кæнæм, уый бацамонынæн дæр.

Ныхасы-тематикон урочы цы текстътæй пайдагонд цæуы, уыдон сæ мидисмæ гæсгæ хъуамæ уой урокæн йæ ныхасы темæимæ баст.

Зæгъæм, абетæ ахуыр кæныны рæстæг мыр æмæ дамгъæ ***Pp*** амонгæйæ, ахуыргæнæг урокæн æвзары ныхасы темæ «Ирон уæлæдарæс» Ацы урок цымыдисондæрæй скæнынæн бацæттæ кæнын хъæуы алыхуызон цæстуынгæ æрмæг (ирон уæлæдарæсы нывтæ), цыбыр зонинæгтæ ирон уæлæдарæсы тыххæй. «Абеты» чиныджы 28-æм фарсыл цы сюжтон ныв ис, уый та феххуыс уыздæн диалогон ныхас саразынæн дæр. Зæгъæм, 28-æм фарсыл цы чысыл текст ис (- *Ирæ, æри рон! Ирæ рон нæ ары.*), уый адаргъдæр кæнæн ис диалогæй:

- *Ирæ, рон бандоныл ис, рахæсс æй.*

- *А, мамæ, рон.*

- *Бузныг, мæ гыццыл хъæбул.*

Ахæм диалоджы фæрцы сывæллæттæ ахуыр кæнынц этикетон диалогæй пайда кæнын дæр.

Темæ «*Мах стæм нарты цот*» раргом кæнынæн феххуыс уыздæн чиныджы 29-æм фарсыл цы ныв ис, уый дæр. Нывы æвдыст цæуы нæртон бæрæгбон, куывд, персонажтæ сты ирон дарæсы. Ам бæркадкъух нарты Сатана нарты адæмæн уары нæртон æлутон. Урокмæ цæттæ кæнгæйæ, бацагурын хъæудзæн, сывæллæттæн сæ кар æмæ сæ дунеæмбарынадмæ гæсгæ æнцонамбарæн чи у, ахæм чысыл æрмæг нарты тыххæй. Урок саив кæнынæн (улафты рæстæг) феххуыс уыздæн музыка «Нæртон симд». Урочы кæрон æй сывæллæттимæ ис акафæн дæр. Ацы урок сбæттæн ис нывкæнынады урокимæ дæр, сывæллæттимæ сахорын ирон арнаменты элементтæ (æмбæлынц «Абеты» чиныджы дæр).

Ныхасы рæзтыл бакусынæн, мыр æмæ дамгъæ **Pp** ныффидар кæнынæн урочы пайдагонд цæуы дзырдуютон куыстæй: дзырdbæстытæ *нæртон бæгæны*, *нæртон фынг*, *нæртон æгъдау*, *нæртон кафт*. Сывæллæттæн амонам, эпитет «нæртон» ирон адæммæ «æппæтæй хуыздæр» кæй нысан кæны, уый.

Урок Нарты кадджыты бындурыл арæзт кæй у, уымæ гæсгæ дзы «архайынц» эпосы персонажтæ: Уырымæг – æппæты зондджындæр, Батраз – æппæты тыхджындæр, Сатана – зондджын æмæ рæдау, Сырдон – хинайдзаг, къæрцхъус. Цыппар сывæллоныл – кадджыты персонажты дарæсты элементтæ. Урочы æххæстгонд цæуынц хæслæвæрдтæ: дзырды цухгонд дамгъæ баххæст кæнын, хъуыдыйад кæронмæ ахæццæ кæнын, тагъдзуринаг рæвдз зæгъын, дзырdbыд баххæст кæнын, æмдзæвгæ хуыздæр радзурын æмæ а.д. Хæслæвæрдмæ гæсгæ персонажтæ сывæллæттæн дæттынц лæвæрдтæ – чысыл чингуытæ аргъæуттимæ, кадджытимæ.

Ныхасы-тематикон урочы цы дидактикон æрмæгæй пайдагонд цæуы, уый æххæст кæны хъомыладон хæстæ дæр. Цы хъуыды сæ æвæрд ис, уымæ гæсгæ бæрæггонд цæуы урочы хъомыладон нысан дæр.

Дæнцæгæн æрхæсдзыстæм, практикайы рæстæг цы нихасы-тематикон урок бацæттæ кодтам, уымæй скъуыддзаг.

Ныхасы-тематикон урок 1-æм къласы

Урочы темæ: Тæхæг мæргътæ.

Урочы нысанта:

1. Сывæллæтты базонгæ кæнын тæхæг мæргътимæ.
2. Бакусыныхасы рæзтыл.
3. Сабитæм гуырын кæнын æрдзмæ уарзондзинад.

Урочы фæлгонц: «Абеты» нывтæ, цъиуты предметон нывтæ, «Ирыстонны Сырх чиныг», бæласы макет цъиуты нывтимæ, магнитафон.

Урочы цыд:

I. Бацæттæгæнæн рæстæг

II. Рацыд æрмæг зæрдыл æрлæууын кæнын:

1. Беседæ:

- Цæуыл дзырдтам рацыд урочы? (Хæдзарон мæргътыл).

- Ранымайут хæдзарон мæргътæ.

Ахуыргæнæг: Уæдæ-ма байхъусут, дзырд «цъиу» куыд равзæрд, уымæ.

Дзырд «цъиу» у мырфæзмæн дзырд. Ирон адæм мæргътæм фæсидынц афтæ: цъиу-цъиу-цъиу, уырыссæгтæ – цып-цып,цып, туркæгтæ – джиу- джиу-джиу æмæ а.д. Афтамæй дзырд «цъиу» алы 'взаджы дæр сæвзæрд цъиумæ сидыны мыртæй.

2. Цæстуынгæ æрмæгимæ куыст.

Сывæллæттæ исынц предметон нывтæ æмæ дзурынц, цы мæргътæ дзы æвдыст ис, уыдонны тыххæй, цы зонынц, уый. Се 'хсæн ис тæхæг маргъы ныв.

Ахуыргæнæг:

- Ацы маргъ дæр хæдзарон у? (æвдисы зæрватыччы ныв)

- Кæм цæры зæрватыкк? (Уый дæр цæры адæммæ хæстæг, хæдзары уæлæ скæны ахстон, рауадзы дзы цъиутæ).

- Кæй хæдзары уæ скодта зæрватыкк йæхицæн ахстон?

- Радзурут, йæхи куыд дары?

- Зæрватыкк дæр хæдзарон цъиу у? (Цæуылнæ?)

- Цавæр тæхгæ цъиутæ ма зонут?

Ахуыргæнæг: Абон нæ урочы мах базонгæ уыдзыстæм, тæхгæ цард цы цъиутæ кæнынц, уыдонимæ.

III. Ног æрмæгыл куыст.

1. Базон-базоныл куыст.

Æнæ фæрæт, æнæ дзæбуг хæдзар амайы.

- Цæмæн афтæ фæзæгъынц цъиуы тыххæй?

- Чи уæ федта цъиуты хæдзæрттæ?

- Куыд сæ хонæм? (ахстæттæ) Цæмæй конд вæййынц?
- Адæм дæр цъиутæн фæаразынц ахстæттæ-хæдзæрттæ. Чи уæ федта ахæм ахстон та?

- Зæгъут-ма, цæмæн фæкæнынц адæм цъиутæн ахстæттæ?
(Цъиутæ цы пайда сты, ууыл аныхас кæнын).

2. Хъазт «Хъæды»

3. Тагъддзуринагыл куыст:

*Цъæх цухъхъаджын цъырцъыраг
Сыртсыртгæнаг, чырчыраг.*

4. Чиныгимæ куыст.

«Абеты» чиныджы 11-æм фарсыл нывмæ гæсгæ беседа аразын:

- Цавæр цъиутæ уынут нывы?
- Ссарут ма сæ фæйнагыл (бæласы макетыл).
- Цъиуты нæмттæ куыд равзæрдысты, ууыл ма ахъуыды кæнæм. Зæгъæм:

Кæсаглас, хъæдхой.

(Ахуыргæнæг амонæ ацы дзырдты равзæрд)

5. Нывмæ гæсгæ радзырд аразæм æмæ йæ фыссæм схемæты хуызы.
Нæ радзырдæн сæргонд дæр æрхъуыды кæнæм.

_____
_____. _____
_____. _____!

Зæгъæм:

Хъæды.

Скъоладзаутæ ацыдысты хъæдмæ. Уым федтой бирæ алыхуызон цъиутæ. Уыдон хъæлдзæг зарджытæ кодтой. Куыд хорз у сæ зарджытæм хъусын!

Кæнæ:

Хъæды.

Мах ахуыргæнæгимæ ацыдыстæм хъæдмæ. Уым федтам бирæ цъиутæ. Мæнæ бæласыл хъæдхой. Цы рæсугъд у!

6. Æмбисондыл куыст.

Цъиутæ зарын куы райдайыны, уалдзæг дæр уæд ралæууы.

IV. Хатдзæгтæ.

Уæлæмхасæн æрмæг урокмæ

Аргъауыл куыст.

1). Ахуыргæнæг аив кæсы аргъау. «Уæздан цъиу»

Иу изæр хъаз йæ дыууæ цъиуимæ доны былæй æрбацæйцъид. Уалынмæ дын æрлаууыд, систа зæххæй мæнæуы гага æмæ фæрсы йæ уыуты:

- Уæ кæцыйæн æй раттон? Сымах дыууæ стут, гага та – иу?

- Мæнæн æй ратт! Æз тыхджындæр цъиу дæн æмæ дын тагъддæр айрæздзынæн! – загъта нард цъиу.

- Ды та цы зæгъыс? – бафарста мад йæ мæллæг цъиуы.

- Ахæр нын дæхæдæг æмæ нын фылдæр фæцæрай, - загъта къаддæр цъиу.

- Хæлар дын уæд, мæ уæздан хъæбул, – сдзырдта ма мад æмæ хоры гага мæллæг цъиуы дзыхы атъыста.

2). Беседæ:

- Кæцы цъиу фæцыд тынгдæр уæ зæрдæмæ? Цæмæн?

- Сымах та уæ мадæлтæн куыд фæтæригъæд кæнут?

3). Цæсгæмттæм гæсгæ хъазт (аргъауы бындурыл).

Ранымад куысты хуызтæй пратикæйы рæстæг пайдагонд кæй цыд, уымæ гæсгæ сбæрæг кодтам сæ ахадындынад скъоладзауты ныхасы рæзтыл бакусынæн. Кæронбæттæны скодтам ахæм хатдзæгтæ: зынгæ хъæздыгдæр фæцис скъоладзауты дзырдурат, хуыздæр арæхсын райдыдтой дзырdbæстытæ æмæ хъуыдыйæдтæ аразынмæ, схемæтæм гæсгæ текстытæ хъуыды кæнынмæ.

Куыд бафиппайдтам, афтæмæй скъоладзаутæ разæнгарддæрæй цæуын райдыдтой мадæлон æвзаджы уроктæм, фæндыдис сæ дзуапп дæттын, урочы æнæмæнг исты ныхасы архайын.

Уæлдай цымыдисондæр сæм кастысты цæсгæмттæм гæсгæ хъæзтытæ. Ахæм сывæллон нал уыд фыццагкъласонты 'хсæн, исты персонажы бæсты «ахъазын» кæй нæ фæндыд.

Х А Т Д З Ё Г Т Ё

Райдайæн скъолайы мадæлон æвзаджы уроктæн сæ сæйрагдæр хæстæй иу у скъоладзауты ныхасы рæзтыл куыст. Практикæ куыд æвдисы, афтæмæй ныхасы рæзтыл куыст абетæ ахуыр кæныны рæстæг бынтон раст арæзт не 'рцæуы, уроктæ не 'ххæст кæнынц сæ размæ æвæрд коммуникативон нысанта.

Ныхас у адæймаджы архæйдтытæй иу. Ныхас кæнынмæ дæр, куыд кæцыфæнды архайд сæххæст кæнынмæ, скъоладзауы хъæуы сразæнгард кæнын.

Цæмæй 1-аг къласы ахуырадон-хъомыладон куыст иувæрсыг ма уа, уый тыххæй хъæуы кæсын æмæ фыссыны агъоммæ сывæллæтты ныхасы рæзтыл афтæ бакусын, цæмæй сын сæ алыварсы царды хуымæтæгдæр фæзындтæ бæстондæр раргом уой.

Ныхасы рæзтыл куыст кæнын хъæуы бæлвырд системæмæ гæсгæ, психологон-педагогон бындуртыл арæзт иумæйагдидактикон принциптыл æнцой кæнгæйæ.

Ныхасы рæзтыл куысты ахсджиагдæр сты ахæм принциптæ:

- æвзаджы иуæгтæ бæстон æмбаргæйæ амоныны принцип;
- программамæ хаст æрмæг, темæтæ æмбастæй амонын;
- ахуыртæ цæстуынгæ æрмæгыл æнцой кæнгæйæ аразын;
- коммуникативон принцип;
- урокты проблемондзинад æмæ ныхасы уавæр æвзæрын кæныны принцип.

Ранымад принципты бындурыл фыццагæмкъласонты ныхасы рæзтыл кусыны сæйрагдæр у алыхуызон дидактикон хъæзтытæ, ныхасы-тематикон уроктæ, текст æвзæрын æмæ хи текст аразынимæ баст фæлтæрæнтæй пайда кæнын.

ЛИТЕРАТУРÆ

1. Архипова Е.В. Об уроке развития речи в начальной школе. – Начальная школа. – 2000, №4, с. 35-39.
2. Архипова Е.В. О теории и практике развития речи учащихся. Памяти проф. Л.П. Федоренко. – Начальная школа – 1997, №6, с. 6 – 10.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. – М., 1996., с. 250, 254.
4. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. – М., – Учпедгиз. – 1971.
5. Головин В.Б. Введение в языкознание. – М., – 1977.
6. Грамматика современного осетинского языка. Т.2. Синтаксис. – Орджоникидзе. 1969. 287
7. Дзампаты Л.Г. Райдайæн кълæсты мадæлон æвзаджы методикæ. – Дзæуджыхъæу: «СЕМ» – 2020.
8. Джежелей О.В. Я расту. – М., 1994.
9. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи. – В защиту живого слова. – М. 1966.
10. Зимняя И.А. Психологическая характеристика слушания и говорения как видов речевой деятельности. – Иностранные языки в школе. – 1973, №4.
11. Ирон æвзаг æмæ литературæйы программæтæ I-XI кълæстæн. Дзæуджыхъæу: «СЕМ» – 2021.- 87 с.
12. Дзытиаты Э.З. «Абетæ». – Дзæуджыхъæу: СЕМ: 2020.- 162с.
13. Климанова Л.Ф., Желтовская Л.Я., Купалова А.Ю. О новом коммуникативно ориентированном курсе родного языка. – Начальная школа. – 1994, №7.
14. Кочеткова А.В. Комплексные методы развития речи младших школьников. – Начальная школа, 2002, №9.
15. Леонтьев А.А. Исследование детской речи. – Основы теории речевой деятельности: Наука. – 1974.
16. Львов М.Р. Методика развития речи учащихся начальных классов. – М., 1995.
17. Майраемыхъуаты Ф.А. Дидактикон æрмæг текст æмæ хъуыдыйадыл кусынаен. – Дзæуджыхъæу: ЦИПУ: 2022.- 92 с.
18. Майраемыхъуаты Ф.А. Дидактикон æрмæг ныхасы рæзтыл кусынаен. – Дзæуджыхъæу: ЦИПУ: 2022.- 78 с.
19. Моурауты М.Л. Дидактикон æрмæг ныхасы рæзтыл кусынаен. – Дзæуджыхъæу: ЦИПУ: 2019.- 48 с.

20. Рамзаева Т.Г. Методическое письмо «О роли учебника «Русский язык» в развитии письменной связной речи младших школьников» – Начальная школа. – 1995, №8, с.66.
21. Русский язык в начальных классах: Теория и практика обучения: Учеб. пособие под редакцией М.С. Соловейчик. – М.: Просвещение, 1993.
22. Успенский Л.П. Учись говорить правильно. М., 1983.
23. Ушинский К.Д. Родное слово: Книга для учащихся. – Собр. Соч. – т.6.
24. Ушинский К.Д. О первоначальном преподавании русского языка. – Собр. Соч. – т.5.
25. Федоренко Л.П. Закономерности усвоения родной речи. – М., 1984. – с.20.
26. Фомичева М.Ф. Воспитание у детей правильного произношения. – М., 1981.
27. Ходякова Л.А. О коммунистической направленности лингвистических дисциплин. – Русский язык в школе. – 1995. – №1. с. 111.
28. Швайко Г.С. Игры и упражнения для развития речи. – М., 1983.
29. Эльконин Д.Б. Некоторые вопросы психологии усвоения грамоты. – Вопросы психологии. 1965, №5.

Научное издание

Фатима Ахполатовна Майрамукаева

**РАЗВИТИЕ РЕЧИ НА УРОКАХ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА
В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ**

МОНОГРАФИЯ

В авторской редакции

Подписано в печать 22.05.2023. Формат 60х84/16

Печать оперативная. Усл. п.л. 3,4

Тираж 500 экз. Заказ № 36-12-04.

Отпечатано с готового оригинал-макета в издательстве ЗЕБРА
432072, Россия, г. Ульяновск, ул. Жуковского, 83.